

Wonderlicke avontuer van twee goelieven

**editie werkgroep Amsterdamse neerlandici onder leiding van E.K.
Grootes**

bron

Wonderlicke avontuer van twee goelieven (ed. werkgroep Amsterdamse neerlandici onder leiding van E.K. Grootes). Dick Coutinho, Muiderberg 1988

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_won001wond01_01/colofon.htm

© 2007 dbnl / E.K. Grootes

Woord vooraf

‘Een eigentijds verhaal van romantische liefde en spannende avonturen’: dat valt te lezen op de flaptekst van boekjes die bij honderden in onze stationskiosken liggen. Maar in het begin van de zeventiende eeuw waren zulke verhalen niet zo gewoon. Dit ‘wonderlijke avontuur’ lijkt zelfs een vrij uitzonderlijk geval te zijn. Moeten we het nu toch rekenen tot een vroeg voorbeeld van pulpliteratuur? Of springt het daar in kwaliteit en belang bovenuit? Dat zijn vragen die naast andere in de inleiding van dit boekje worden besproken.

De tekst dook, na een vroegere vluchtige vermelding in letterkundige handboeken, weer op tijdens een oriënterend onderzoek naar populaire literatuur uit de zeventiende eeuw. Hij bleek zoveel aardige kanten te hebben, dat het de moeite waard was er met een groep studenten van de Universiteit van Amsterdam gedurende een studiejaar aan te werken. Gezamenlijk hebben we de tekst geïnterpreteerd en onderzoek gedaan naar de achtergrond van zijn inhoudelijke en formele eigenschappen. Daarbij is niet alleen gelet op de literair-historische plaatsing, dus op de relatie van deze tekst tot andere teksten uit die tijd. Bijzondere aandacht hebben we willen besteden aan de manier waarop de anonieme auteur de eigentijdse werkelijkheid in het verhaal betreft. Vandaar dat er hoofdstukken van onze inleiding worden gewijd aan liefde en huwelijk in de zeventiende eeuw, aan oorlogsvoering en aan de belangstelling voor West-Indië. De tekst van het verhaal geven we - niet dan na enig verschil van mening daarover - in de authentieke, dus niet herspelde of bewerkte, vorm. We hopen dat ons woord- en zakencommentaar ook de lezers die niet vertrouwd zijn met ouder Nederlands, in staat zal stellen deze niet heel moeilijke tekst met plezier te lezen.

Aan de voorbereiding van deze uitgave is gedurende twee semesters meegewerkt door Simpha Brinkkemper, Eddy Grootes, Frank Kassenaar, Annemarie Nijhoff, Jan Rietveld, Willem Simonse en Ine Soepnel en gedurende één semester door Annemieke Akkermans, Monique Arnoldi, Falco Friedhof, Loes Kooijman, Antoinette Luimers, Jacques Peters, Annemiek Sterk en Sylvia Zwart.

De concept-hoofdstukken van de inleiding en het commentaar bij de tekst zijn vervolgens grondig herzien door een redactie bestaande uit Annemieke Akkermans, Monique Arnoldi, Eddy Grootes, Frank

Kassenaar en Willem Simonse.

Voor de tweede druk is de uitgave nagezien door E.K. Grootes. Daarbij is zoveel mogelijk rekening gehouden met de door recensenten gemaakte opmerkingen. Teneinde de eenheid van de inleiding te versterken is de paragraaf over de verhaaltechniek, de enige met een niet-historische aanpak, weggelaten. Aan de paragrafen over de buitenlandse literatuur-historische achtergrond en over de huwelijks-conventies zijn enige beschouwingen toegevoegd.

1 Een wonderlijk avontuur

In 1624 werd te Leiden een klein boekje van zesendertig bladzijden uitgegeven: het *Wonderlicke Avontuer van twee goelieven*. Het verhaalt de romantische avonturen van een jongeman en een meisje, voor de gelegenheid Waterbrandt en Wintergroen genoemd, afkomstig uit Oost-Friesland, van wie de liefde wordt gedwarsboomd, doordat de ouders van het meisje haar willen uithuwelijken aan een rijke grijsaard. Als de jongeman uit wanhoop als huurling naar Duitsland is getrokken (waar sedert 1618 oorlog gevoerd wordt), besluit Wintergroen hem te gaan zoeken. Ze simuleert zelfmoord door verdrinking, kleedt zich in mannenkleden en volgt een Friese huursoldaat naar Bohemen. De gelieven ontmoeten elkaar toevallig weer, maar raken vervolgens, na in het huwelijk te zijn verbonden, weer gescheiden en beleven zo een opeenvolging van avonturen: Wintergroen valt achtereenvolgens in handen van diverse hoge officieren, die ze zich met moeite van het lijf weet te houden, trekt mee met een marketenster, schenkt het leven aan een kind (van Waterbrandt), dat ze iets later maar net van de verdrinkingsdood weet te redden; Waterbrandt zwerft op zoek naar zijn geliefde van veldslag naar veldslag, raakt gewond, wordt gevangen genomen en ontsnapt weer, neemt deel aan de belegering van Bergen-op-Zoom en lijdt tenslotte schipbreuk op de Noordzee. Uiteindelijk treffen Waterbrandt en Wintergroen elkaar op Walcheren; ze maken een reisje door Holland, maar merken in Friesland aangekomen dat Wintergroens familie intussen door soldaten is uitgeplunderd. Waterbrandt trekt op goed geluk naar West-Indië (dat als een aards paradijs wordt afgeschilderd) en komt met een fortuin terug. Aan het slot besluiten de opnieuw herenigde gelieven samen naar West-Indië te gaan.

Het boekje is sinds 1624 nooit herdrukt. Er zijn verschillende redenen aan te geven voor het feit dat we een heruitgave hebben ondernomen. In de eerste plaats had dat te maken met nieuwe interesses van de literatuurhistorici. *Wonderlicke Avontuer* lijkt te behoren tot een categorie teksten die we als ‘populair proza’ kunnen aanduiden: simpele verhalende teksten in eenvoudige uitvoering, bedoeld voor een ruim publiek. De belangstelling voor dat soort teksten is in de laatste tijd sterk toegenomen. Als men niet alleen maar wil genieten van literaire teksten met ‘eeuwigheidswaarde’, maar wil weten hoe

teksten functioneren in de maatschappij, kan de ‘massaliteratuur’ niet buiten beschouwing blijven. Juist die zou moeten kunnen tonen hoe opvattingen van ruimere groepen in een samenleving tot uitdrukking komen in teksten en omgekeerd beïnvloed worden door teksten. Men zou dan natuurlijk bij voorkeur moeten kijken naar boeken met een grote opslag, waarin typerende opvattingen zijn neergelegd. Het tegenstrijdige in onze tekstkeus is nu dat *Wonderlicke Avontuer* tijdens onze werkzaamheden steeds meer ‘bijzonder’ is gebleken: geen conventionele vertegenwoordiger van een populair genre, maar een in Nederland hoogst eigenaardige eenling. Paradoxaal genoeg lijkt ons dat óók een goede reden om van de tekst een nieuwe uitgave te verschaffen. De eigenaardigheden van onze tekst en de wijze waarop hij toch aansluit bij de toenmalige literatuur (in de ruimste zin van het woord) zullen hierachter aan de orde komen. Hier wijzen we er slechts op dat het gaat om een in de eigen tijd spelende liefdesgeschiedenis, die precies gedateerd en gelocaliseerd wordt. Het verhaal speelt zich af tussen ‘gewone’ mensen (geen ridders, prinsessen, arcadische herders of zeeroevers) tegen de realistisch getekende achtergrond van het oorlogsgebeuren in de jaren 1622-1623. Elke moralisering ontbreekt: het toegeven van het paar aan hun ‘romantische’ liefde wordt niet afgekeurd, maar naar het schijnt juist door het lot beloond. Het verhaal geeft een helder beeld van het leven in het leger, van de verwarde situatie in het Duitse oorlogsgebied en van de gruwelijkheden van de oorlog, waarbij de plundering van Oost-Friesland opvallend veel aandacht krijgt. Het laatste onderdeel van het verhaal, de schildering van een Westindisch Eldorado, is interessant tegen de achtergrond van de oprichting der Westindische Compagnie kort tevoren. De verhaaltrant is levendig en op veel plaatsen (vooral waar de liefde in het spel is) niet zonder humor. Door die eigenschappen vinden we *Wonderlicke Avontuer* ook een aantrekkelijke leestekst.

2 Literatuur-historische achtergrond: Nederland

Zoals hiervoor al is aangestipt, zijn er redenen om *Wonderlicke Avontuer* tot de populaire literatuur te rekenen. Het is in de eerste plaats de uiterlijke verzorging die daarop wijst: het is een dun, simpel uitgevoerd boekje, gedrukt in de toen nog veel voorkomende gotische letter. (De nu normale drukletter, de romein, gebruikte men in het begin van de zeventiende eeuw voornamelijk in meer geleerde werken.) Uitgaafjes met het uiterlijk van dit boekje werden onder meer door marskramers en straatventers te koop aangeboden.

In de tweede plaats is er het feit dat *Wonderlicke Avontuer* tezamen is uitgegeven met een zogenaamde ‘prognosticatie’. In de pamfletten-verzameling van de Provinciale Bibliotheek van Zeeland is een exemplaar van onze tekst opgenomen achter een boekje met de volgende titel:

Den Italiaenschen Waerseggher, Dat is een wonderlijcke Prognosticatie,
Op het Jaer onses Heeren 1624. Gepracktiseert door Antonio Magino
Professoor Mathematices der Stadt Bononia in Lombardien. Hier neffens
gaet een wonderlijcke Avontuyr van Mr. Water-brant. Ghedruckt naer de
Copije van Bononia in Italien, voor het Jaer ons Heeren Jesu Christi, Anno
1624.

Op de titelpagina van deze jaarvoorspelling wordt *Wonderlicke Avontuer* dus aangekondigd, en dat gebeurt nog eens aan het slot ervan:

Hier benefens gaet een wonderlijcke aventuyr van M. Water-brandt ende
Winter-goen (*sic*), ende verhoope alsoo sy naer alle verdriet ende
tormenten, tot Blijdschap ende Rijckdom ghekomen zijn, dat alsoo oock
het toekomende Iaer van droefheyt in blijdschap veranderen sal.

Prognosticaties bevatten gewoonlijk op de astrologie gebaseerde voorspellingen van gebeurtenissen in het komende jaar: weersomstandigheden, goede of slechte oogsten, oorlogen, epidemieën, politieke veranderingen, etc. Ze hebben een grote populariteit gekend, vooral sedert de uitvinding van de boekdrukkunst een ruime verspreiding mogelijk had gemaakt. De jaarlijkse almanakken en prognosticaties vormden de ruggegraat van het fonds van menige drukker in de zestiende en zeventiende eeuw.

Wat kunnen we nu afleiden uit het gecombineerd uitgeven van *Won-*

derlicke Avontuer en deze Italiaensche Waersegher?

Ten eerste iets over de datering. Prognosticaties voor een bepaald jaar werden meestal rond Kerstmis van het voorafgaande jaar geproduceerd. Nu draagt *Wonderlicke Avontuer* het jaartal 1624. Om tezamen verkocht te kunnen worden met een voorspelling over datzelfde jaar, kan ons verhaal moeilijk later dan in januari 1624 zijn uitgebracht. Opvallend is dan, dat de laatste datum die in het verhaal zelf voorkomt, december 1623 is! Dan komt Waterbrandt uit West-Indië bij Texel aan. Dit suggereert - of wil suggereren - dat het boekje heet van de naald is geschreven en in korte tijd is geproduceerd. Ten tweede zegt het misschien iets over de opslag. Prognosticaties vonden in de zestiende en zeventiende eeuw veel aftrek. Dat zegt nog niet veel over één afzonderlijke uitgave, omdat de afzet mede bepaald werd door het aantal concurrenten op de markt. Het is echter toch niet uitgesloten dat *Wonderlicke Avontuer* is meegezogen in een grote belangstelling voor deze *Italiaensche Waersegher*. Dat zou betekenen dat het hetzelfde ruime publiek heeft bereikt. Aangezien de zeventiende-eeuwse prognosticaties algemeen tot de 'populaire literatuur' worden gerekend, zou dat ook kunnen gelden voor dit verhaal, dat als een soort bijwerk aan een prognosticatie is gekoppeld. We moeten dan wel aantekenen dat het er inhoudelijk vrijwel niets mee te maken heeft. Hoogstens kan men opmerken dat in de *Italiaensche Waersegher* ook wel over de Duitse oorlog gesproken wordt, en dat *Wonderlicke Avontuer* een soort demonstratie is van de wisselvalligheid van het leven. Maar dat laatste punt wordt volstrekt niet met de astrologie in verband gebracht. En de verbinding die de zoëven aangehaalde passage aan het slot van de prognosticatie legt met het verhaal van Waterbrandt en Wintergroen is inhoudelijk wel bijzonder mager. Het is daarom nodig de inhoud van *Wonderlicke Avontuer* te vergelijken met die van andere 'populaire' teksten, voor we een uitspraak kunnen doen over het karakter van ons verhaal.

Of de inhoud van een verhaal als populair gekenschetst kan worden, is echter niet zo gemakkelijk te beantwoorden, doordat het begrip populair niet vast ligt. Het veronderstelt in elk geval iets over het publiek waarvoor bepaalde teksten bestemd zouden zijn. Maar welke mensen welke boeken lazen in de zeventiende eeuw, is een vraag waarop men geen duidelijk antwoord krijgt. Wel neemt men algemeen aan, dat bijvoorbeeld veel verhalend proza, zoals de eenvoudige navertellingen van middeleeuwse ridderromans, voor een groot en weinig geletterd publiek bedoeld was. Er blijft echter een grote hoeveelheid twijfelgevallen onder de soms populair genoemde tekstsoorten. Dat maakt het moeilijk om een bepaalde tekst als specifiek populair aan te merken.

Om een beeld te krijgen van de voorhanden teksttypen hebben we zoveel mogelijk verhalende teksten uit de betrokken periode bekeken. We hebben ons daarbij beperkt tot het tijdvak 1580-1630. De meeste titels hebben we gevonden via Buismans *Populaire proza-schrijvers van 1600 tot 1815*, de uitvoerigste lijst van verhalend proza voor deze periode. Buisman heeft ook *Wonderlicke Avontuer* opgenomen. Omdat de tekst wordt vermeld in enkele catalogi van pamfletten, leek het nodig ook de Nederlandse pamflettencatalogi door te nemen. Pamfletten zijn voornamelijk weinig omvangrijke vlugschriften over actuele politieke en godsdienstige zaken, die in de zeventiende eeuw een deel van de functie van onze kranten en tijdschriften vervulden. Er zijn duizenden van dergelijke geschriftjes overgeleverd. Wij hebben alleen die teksten bekeken waarvan de titel deed vermoeden dat ze qua onderwerp of aanpak leken op *Wonderlicke Avontuer*. Daarbij is in het bijzonder gelet op verhalen over belevenissen van particuliere personen, gesitueerd tegen een reële historische achtergrond. Alle teksten zijn beschreven aan de hand van een vragenlijst, die gebaseerd was op de kenmerkende eigenschappen van *Wonderlicke Avontuer*. Zo is een beeld ontstaan van het verhalend proza uit de periode 1580-1630, dat door ons is aangevuld met behulp van gegevens uit de literair-historische handboeken.

We hebben gepoogd binnen dit verhalende proza een aantal categorieën te onderscheiden. Deze laten we nu eerst de revue passeren, daarna zullen we trachten te bepalen welke plaats *Wonderlicke Avontuer* ten opzichte daarvan inneemt.

Anekdotenverzamelingen

In de onderzochte periode worden verscheidene bundels uitgegeven met verhaaltjes die in lengte variëren van een paar regels tot enkele bladzijden. Het materiaal hiervoor wordt onder meer geput uit oudere verzamelingen en is voor een belangrijk deel uit het buitenland afkomstig. De onderwerpen zijn in de regel ontleend aan het dagelijks leven. Meestal betreft het voorvallen van merkwaardige, interessante of sensationele aard. Het ‘waar gebeurd’-karakter wordt soms beklemtoond door de vermelding van data en plaatsnamen, maar feit en fictie zijn in deze wonderbaarlijke verhalen vaak moeilijk te scheiden. De hoofdpersonen in de kluchtige voorvallen en liefdesperikelen komen nauwelijks uit de verf; het gaat om de bijzondere gebeurtenissen. Behalve in de anekdotenbundels vindt men dergelijke verhaaltjes ook in de zeventiende-eeuwse comptoiralmanakken, een soort agenda's voor kooplieden. Daarnaast komen ze voor in didacti-

sche verhandelingen over algemeen-menselijke deugden en ondeugden of over onderwerpen als huwelijk en liefde. De anekdoten dienen daar slechts ter illustratie of ter ondersteuning van het betoog. Hoewel soms ook het vermaak-aspect wordt genoemd op titelpagina's of in voorredes, verkondigen de verhaaltjes die wij onder ogen hebben gehad, altijd een duidelijke moraal. Ze fungeren als een soort exempelen, die de lezer ter lering worden voorgehouden.

De anekdotenbundels moeten geliefd zijn geweest bij het publiek, want tot in de achttiende eeuw verschijnen er herdrukken en nieuwe verzamelingen. Een voorbeeld is *De wintersche avonden of Nederlantsche vertellingen van Philologus Philiatros, a Ganda [= J. Viverius], waer in verscheydene vremdigheden, dese lest voorledene hondert jaren gebeurt, seer leerlijck ende vermaeckelijck worden verhaelt* (1615; zes herdrukken tot 1665).

Novellenbundels

Onder een novelle verstaan we hier een wat uitgewerkt kort verhaal, met in de meeste gevallen een liefdesgeschiedenis als onderwerp. Het grote voorbeeld voor dit genre is de *Decamerone* van de Italiaan Boccaccio (1313-1375). Vijftig van zijn novellen zijn door Coornhert in 1564 in Nederlandse vertaling uitgegeven. We vinden hierin een grote verscheidenheid aan mensentypen en intriges. De gebeurtenissen zijn vaak wel duidelijk gelocaliseerd, maar spelen zich af in een niet precies te dateren verleden ('eertijds'). Ze maken, op enkele details na, de indruk van alle tijden te kunnen zijn.

In de Nederlandse bundels troffen we bij de novellen steeds een uitdrukkelijk geformuleerde moraal aan. Een bekende novellenverzameling uit de onderzochte periode is *LXXI Lustige historien oft nieuwicheden, inhoudende vele schoone ende playsante gheschiedenissen* (1589).

Pamfletten

De meeste pamfletten gaan over actuele onderwerpen van politieke en godsdienstige aard. Ze zijn vaak gericht tot of handelen over hooggeplaatste personen. Een gedeelte ervan heeft een verhalend karakter, zoals het *Journael ofte dagh-register van de slag voor Berghen op Zoom*, dat in 1622 verscheen bij Nicolaes Geelkerck, de uitgever van *Wonderlicke Avontuer*. Daarnaast bestaat er een ander soort verhalende pamfletten, over wat men in de huidige kranten wel 'fait divers' noemt: opmerkelijke wetenswaardigheden en merkwaardige voorvallen, zoals een gruwelijke moordpartij of de geboorte van een schaap met vijf poten. De pamfletten worden gepresenteerd als actueel nieuws: onlangs geschied en waar gebeurd. Een voorbeeld van de

laatstgenoemde groep is *Een nieu waerachtighe gheschiedenisse, van een tijckwerckers vrou woonachtich binnen Rotterdam, van haer avontueren ende wercken, die zy haren man ende meer lofweerdighe luyden ghespeelt heeft* (1610).

Romans

Deze categorie zou globaal in tweeën gedeeld kunnen worden. Aan de ene kant is er het traditionele middeleeuwse erfgoed, aan de andere kant de nieuwere Spaanse en Franse roman, waarvan rond 1600 vertalingen en bewerkingen gaan ontstaan.

Nog uit de middeleeuwen komen in de eerste plaats de ridderromans, zoals de *Historie vanden vier Heemskinderen*. Deze waren oorspronkelijk in versvorm opgeschreven. Na de opkomst van de boekdrukkunst (vanaf ongeveer 1475) werden ze in proza-bewerking door een allengs breder wordend publiek gelezen. Deze prozaromans worden ook wel volksboeken genoemd, maar dan omvatten ze een ruimere verzameling waartoe ook dierenverhalen (*Reinaert de Vos*), bijbelse verhalen (*Verloren Sone*), geschiedverhalen (*Julius Caesar*) en stichtelijke teksten gerekend worden. Het is dit genre volksboeken dat we bijvoorbeeld aantreffen in een toevallig overgeleverde boekeninventaris van een Friese boer uit 1608.

Daarnaast zien we dan bewerkingen verschijnen van teksten die pas in de zestiende en zeventiende eeuw zijn ontstaan. Deze verhalen spelen zich af in Zuid-Europa of in het Oosten, in hofmilieus of tegen een arcadische achtergrond, vol sprookjesachtige elementen. Centraal staat de liefde tussen twee hooggeboren personen, meestal koningskinderen, die door de buitenwereld wordt tegengewerkt en op de proef gesteld. De psychologie blijft oppervlakkig, het gaat om de spannende verwickelingen. Een uitdrukkelijk verwoorde morele strekking blijft niet achterwege; deugdzaamheid en kuisheid worden beloond. Deze romans tellen vaak enige honderden bladzijden. Ze waren zeer geliefd, blijkens vervolgedelen en herdrukken. Bekende voorbeelden zijn de uit Spanje afkomstige *Amadis*-romans en de oorspronkelijk uit de derde eeuw stammende Griekse roman van Heliodorus over de ‘eerbare, cuysche ende ghetrouwe liefde van Theagenes en Chariclea van Ethiopien’ (in 1610 uit het Frans in het Nederlands vertaald).

Reisbeschrijvingen

De beschrijvingen van de avontuurlijke zestiende- en zeventiende-eeuwse zee-reizen bevredigden de nieuwsgierigheid van de massa naar verre landen en culturen. Het betreft meestal omgewerkte scheepsjournaals, die het dagelijks leven op de schepen weergeven. Daarnaast

wordt ook aandacht aan de omgeving besteed. Deze teksten dragen het karakter van een verslag, waarin niet zozeer de mensen, maar de belevissen en bezienswaardigheden centraal staan. Ze stammen uit ons taalgebied; sommige ervan werden vele malen herdrukt. Nicolaas Geelkerck, de uitgever van *Wonderlicke Avontuer* publiceerde ook het reisverhaal *Oost- ende West-Indische spiegel der 2 leste navigatien ghedaen inden jaeren 1614-1618, daer in verthoont woort in wat gestalt Joris van Speilbergen door de Magellanes de werelt rondom geseylt heeft* (1619).

Religieuze verhalen

Een niet te onderschatten aantal teksten in de zeventiende eeuw is godsdienstig van aard. Een deel van deze teksten is verhalend, zoals de zogenaamde pelgrimsliteratuur. Deze onderscheidt zich echter van de eerdergenoemde verhalen, doordat zij allegorisch gelezen moet worden. Een voorbeeld is Boëtius à Bolswerts *Duyfkens en Willemynkens pelgrimage tot haren beminde binnen Jeruzalem* (1624). Deze groep heeft nauwelijks iets te maken met onze tekst.

De plaats van Wonderlicke Avontuer

De grote verschillen tussen de hier opgesomde genres tonen aan hoe vaag het begrip ‘populair’ moet zijn waaronder ze door Buisman en anderen zijn samengebracht. In elk geval kan moeilijk gedacht worden aan één gemeenschappelijk publiek voor zover uiteenlopende teksten. Dit betekent dat het aanduiden van *Wonderlicke Avontuer* als al of niet populair op grond van dit vergelijkingsmateriaal alleen een nietszeggend etiket oplevert. We kunnen ons beter beperken tot enige concrete overeenkomsten en verschillen met de afzonderlijke tekstsoorten.

Niet één van al de teksten die we onder ogen hebben gehad, handelde (zoals *Wonderlicke Avontuer*) zowel over particuliere personen, liefde en avonturen als over actuele gebeurtenissen en werd bovendien nog met humor en zonder moraal verteld. Daaruit kunnen we natuurlijk niet concluderen dat een dergelijke tekst nooit heeft bestaan, wèl dat *Wonderlicke Avontuer* binnen de overgeleverde literatuur een bijzondere plaats inneemt. Is er dus niet één categorie die alle kenmerken van onze tekst deelt, toch heeft elk van de categorieën wel een enkel aspect ermee gemeen.

In de anekdoten treffen we de humor en de liefde aan, maar door hun beknoptheid zijn deze verhaaltjes van vaak amper een halve pagina nauwelijks met *Wonderlicke Avontuer* te vergelijken. Ook de wat langere novellen zijn toch nog wat minder gedetailleerd uitgewerkt dan onze tekst. Wel zijn er raakpunten op het vlak van de motieven:

dat een vrouw zich in mannenkieren steekt, komt ook bij Boccaccio voor. Maar de novellen spelen zich meestal af in een zuidelijke omgeving en in een vaag verleden. Duidelijke overeenkomsten wat betreft de verhaalmotieven zien we in die (zeer omvangrijke) romans waarin de liefde en avonturen centraal staan. Daarin zijn de hoofdpersonen echter vrijwel altijd prinses en prinsessen, die aan het hof of in een arcadische of sprookjesachtige omgeving hun avonturen beleven. Waterbrandt en Wintergroen zijn daarentegen gewone mensen, die zich bewegen in de nauwkeurig gelocaliseerde en gedateerde werkelijkheid van de oorlogshandelingen in de jaren 1622-1623. Een dergelijke realistische achtergrond vinden we natuurlijk eveneens in de pamfletten die actuele politieke gebeurtenissen beschrijven. We hebben ook verschillende pamfletten onder ogen gehad die over de dertigjarige oorlog gaan. Hierin is echter weer geen sprake van een spannend verhaal met hoofdpersonen in wie de lezer zich kan inleven, maar van een feitelijk relaas van recente gebeurtenissen. Hetzelfde geldt eigenlijk voor reisverhalen uit deze periode. De verre reizen en vreemde landen worden beschreven in de vorm van een zakelijk verslag. Opvallend is, dat een moraliserende boodschap in vrijwel geen enkele categorie ontbreekt. *Wonderlicke Avontuer* springt er in dat opzicht echt uit. Verder wordt in geen enkele van de door ons bekeken teksten zo'n bijzondere aandacht besteed aan de gevoelens van de hoofdpersonen.

Samenvattend kunnen we het volgende vaststellen: de zeventiende-eeuwse Nederlandse lezer kende de meeste facetten van *Wonderlicke Avontuer* al uit andere teksten, zodat er geen sprake geweest zal zijn van een duidelijke doorbreking van zijn verwachtingspatroon. We moeten bij dit alles trouwens ook niet vergeten dat er vele al of niet waar gebeurde verhalen mondeling in omloop zullen zijn geweest. In sommige opzichten doet ons verhaal bijvoorbeeld ook wel wat aan een sprookje denken. Bij alle overeenkomsten is het echter toch niet onwaarschijnlijk dat de lezer uit 1624 deze speciale combinatie van eigenschappen nog niet eerder had aangetroffen.

Literatuur

Een alfabetische lijst van verhalend proza geeft J. Buisman Fzn., *Populaire proza-schrijvers van 1600-1815*. Het literair-historische handboek met de meeste aandacht voor het zeventiende-eeuwse proza is J. te Winkel, *Ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, deel 4. Een breed opgezet, maar onbetrouwbaar overzicht van 'populaire literatuur' vindt men in het oudere werk van G.D.J. Schotel, *Vaderlandsche volksboeken en volkssprookjes van de vroegste tijden tot het einde der 18e eeuw*. L. Debaene, *De Nederlandse volksboeken* behandelt t ontstaan en geschiedenis van de prozaromans. Het artikel van E.K. Grootes, 'De bestudering van populaire literatuur uit de zeventiende eeuw' biedt een inleiding tot het onderzoek op dit terrein.

3 Literatuur-historische achtergrond: buitenland

We zagen dat *Wonderlicke Avontuer* binnen de Nederlandse literatuur een bijzondere plaats inneemt. In Nederland hebben we uit de periode 1580-1630 geen teksten gevonden die direct aansluiten bij *Wonderlicke Avontuer*. De vraag is nu of er in het ons omringende buitenland misschien wel zulke teksten bestaan. Dit kan op twee manieren het geval zijn.

Ten eerste kan ons verhaal een vertaling van een oorspronkelijk niet-Nederlandstalige tekst zijn. Gezien de Duitse achtergrond van ons verhaal lijkt een vertaling uit het Duits tot de mogelijkheden te behoren. Een speurtocht naar zo'n oorspronkelijke Duitse tekst leverde echter niets op. Ten tweede kan er sprake zijn van invloed van een of meer buitenlandse teksten op de auteur van *Wonderlicke Avontuer*. Op dit laatste punt gaan we hier verder in. Om te beginnen komen we even terug op de al besproken Griekse romans.

In 1549 werd in Frankrijk Heliodorus' *Aethiopica* in het Frans uitgegeven. Later volgden er meer vertalingen van Griekse romans en niet alleen in Frankrijk maar overal in Europa. (De Nederlandse vertaling van Heliodorus' *Histoire Etyopique, De Moorenlandtsche gheschiedenissen*, verschijnt in 1610.) De Griekse roman zou in Europa grote invloed uitoefenen op de ontwikkeling van verhalend proza en speciaal de roman. Vooral het basisgegeven van deze romans werd enorm populair: de door allerlei noodlottige gebeurtenissen gedwarsboomde liefde tussen de held en de heldin. Maar ook motieven als travestie, oorlog, schipbreuk en het elkaar niet herkennen van de geliefden na een periode van scheiding werden driftig nagevolgd.

Hierboven is al aangegeven dat *Wonderlicke Avontuer* een aantal overeenkomsten en verschillen vertoont met de Nederlandse vertegenwoordigers van de aldus ontstane traditie. In *Wonderlicke Avontuer* vinden we het basisgegeven van de gedwarsboomde liefde en diverse bekende motieven. In tegenstelling tot ons verhaal gaan ook de in Frankrijk verschenen Griekse romans en hun directe navolgingen echter over hooggeplaatste, enigszins onwerkelijke personen: koninginnen en koningen, prinses en prinsessen, die leven in verre vreemde landen in een vaag verleden en onwaarschijnlijke avonturen beleven. Hun hevige liefdesaandoeningen worden vaak uitvoerig geschilderd.

Enige belangrijke kenmerken van *Wonderlicke Avontuer* als realisme, een (actueel-)historische achtergrond en het optreden van gewone personen ontbreken.

Die kenmerken komen we wel tegen in een aantal geheel andere romans. In *The Unfortunate Traveller* (1594) van Thomas Nash vinden we in Jack Wilton een gewoon hoofdpersoon. Jack beleeft zijn avonturen in een vaak alledaagse en reële omgeving. Veel van de gebeurtenissen zijn, net als in *Wonderlicke Avontuer*, localiseerbaar en dateerbaar, bijvoorbeeld als Jack aan bekende historische veldslagen meedoet of historische personen tegenkomt. Nash springt echter nogal nonchalant om met de historische feiten, zodat hier en daar anachronismen ontstaan. Net als in *Wonderlicke Avontuer* wordt naast het gebruik van humor de beschrijving van gruwelijkheden niet geschuwd. Toch zijn er ook verschillen. Het belangrijkste is dat de liefde in *The Unfortunate Traveller* slechts een bescheiden rol speelt. Daarbij komt dat er ondanks de realistische achtergrond toch nog een aantal, typisch avonturen-romanachtige onwaarschijnlijkheden voorkomen. Ook Thomas Deloney schrijft in zijn romans over gewone mensen. Zo vinden we in zijn *Jack of Newbery* (1597) een textielabrikant in een duidelijk dateerbaar en localiseerbaar decor. Gewone mensen vinden we ook in Jörg Wickrams *Von guten und bösen Nachbarn* (1556), dat een soort burgerlijke familieroman is. De verschillen tussen de twee laatst genoemde romans en *Wonderlicke Avontuer* zijn echter aanzienlijk. Zo vinden we in beide weinig liefde en veel moraal.

In de tot nu toe besproken romans vinden we diverse kenmerken van *Wonderlicke Avontuer* terug. We kunnen concluderen dat ons verhaal niet als iets volkomen nieuws uit de lucht is komen vallen, maar dat het aansluit bij andere romans uit die tijd. Ten opzichte van de besproken voorbeelden neemt het echter een bijzondere plaats in. De combinatie van een aantal bekende motieven met gewone personages en recente historische gebeurtenissen in een niet zonder humor verteld verhaal kwamen we nog niet tegen.

Er zijn echter twee groepen romans die in veel gevallen een dergelijke combinatie laten zien. Tussen 1590 en 1610 verschijnen er in Frankrijk avonturenromans en sentimentele romans die grote gelijkenis vertonen met *Wonderlicke Avontuer*. In de avonturenromans uit deze periode vinden we al een aantal treffende overeenkomsten. Ze gaan meestal over de trouw tussen twee geliefden die noch door hindernissen noch door scheidingen in gevaar komt. De gelieven ondergaan hun beproevingen meestal tijdens avontuurlijke reizen en/of in oorlogssituaties. Veel voorkomende motieven zijn onder andere vermommingen en jonge meisjes die zich als man verkleden om hun geliefde te volgen of terug te vinden.

De duidelijkste overeenkomsten met *Wonderlicke Avontuer* vinden we echter in de sentimentele romans, die we overigens niet te scherp van de avonturenromans gescheiden moeten zien. Van veel romans in deze periode valt niet duidelijk te bepalen tot welk van de subgenres ze behoren.

Ook de sentimentele romans gaan over de trouwe liefde die gedwarsboomd wordt door het noodlot of door mensen. Geregeld geven ouders geen toestemming voor een huwelijk wegens godsdienstverschillen of omdat ze het meisje om financiële redenen aan een ander willen uithuwelijken. Dikwijls ook worden de geliefden door gevangenschap of door oorlog gescheiden. De hoofdpersonen zijn moderne gewone mensen, hoewel afkomstig uit de hogere klassen. Ze zijn geplaatst in een reëel en waarschijnlijk decor dat duidelijk gelocaliseerd en gedateerd kan worden. Meestal kan dat omdat het verhaal zich afspeelt in een (recente) periode uit de Franse geschiedenis. Vooral de zojuist beëindigde burgeroorlog wordt druk gebruikt en we komen dan ook veel gevechtssituaties en beschrijvingen van oorlogsleed tegen. De auteurs willen ons daarbij doen geloven dat ze verslag doen van ware geschiedenissen. Dikwijls delen ze mee dat ze het verhaal van een van de personen zelf gehoord hebben, waarop dan meestal volgt dat ze de namen hebben moeten veranderen. In deze romans krijgen de hoofdpersonen vaak Griekse namen. Veel van de auteurs van deze romans wensten anoniem te blijven of gaven alleen hun initialen. Enkele wel bekende schrijvers zijn Nicolas de Montreux, Du Souhait, Nervèze, Vital d'Audiguier en Des Escuteaux. Van de laatste twee is na 1630 werk in het Nederlands vertaald.

Ook op de hier genoemde punten bestaat er een opvallende overeenkomst met de aanpak in *Wonderlicke Avontuer*. Helaas is er van de anonieme auteur daarvan geen voorrede, die op deze relatie tussen fictie en realiteit ingaat. In de tekst zelf doet de verteller duidelijk moeite om de lezer te overtuigen van het realiteitsgehalte van het verhaal. Hij deelt mee dat het 'nu onlanghs ghebeurt' is en ondersteunt dit met exacte datering en localisering in de loop van de geschiedenis. Hij suggereert dat hij de hoofdfiguren persoonlijk kent, en dat deze hem hebben verzocht hun namen te veranderen. Hij maakt het feit dat hij dit alles gaat vertellen aannemelijk door het 'wonderlijke' van de geschiedenis te beklemtonen en door een 'vriend' als aangesproken persoon te introduceren aan wie hij al vaker een verhaal verteld heeft. Bovendien laat hij de hoofdpersonen de 'Coype van dese Historie' in Leiden, waar het boekje is gepubliceerd, afgeven (r. 1110). Hij verzuimt te vermelden hoe hij dan achter de rest van hun belevenissen (r. 1110 tot slot) is gekomen.

Natuurlijk is deze claim dat het om een door de hoofdpersonen zelf

vertelde geschiedenis gaat, geheel of gedeeltelijk fictie. Dat blijkt uit het feit dat de verteller dingen weet die niet bekend kunnen zijn aan Waterbrandt of Wintergroen, zoals de innerlijke overwegingen van de ‘*Generael van de Krabaten*’ (r. 702 e.v.) of de door hen niet gehoorde woorden van de schipper in r. 1062-64. Het is niet geheel uitgesloten dat aan *Wonderlicke Avontuer* waar gebeurde belevissen ten grondslag liggen, maar ze zijn in elk geval omgewerkt tot een verhaal. En dat verhaal lijkt te behoren tot hetzelfde genre als de Franse sentimentele romans uit een iets eerdere periode, op grond van opvallende overeenkomsten in stof, motieven en aanpak. Deze overeenkomsten kunnen toevallig zijn, of het gevolg van invloed van één of meer Franse voorbeelden. Om dat laatste vast te stellen is onderzoek nodig naar de afzonderlijke Franse romans uit deze categorie, een onderzoek dat in het kader van de voorbereiding van deze uitgave niet verricht kon worden.

Uit de geraadpleegde studies over de Franse roman valt op te maken dat er naast de bovengenoemde overeenkomsten ook verschillen zijn. Deze betreffen in ieder geval de stijl: het taalgebruik in deze romans is zeer geaffecteerd; wel zonder klassieke geleerdheid, maar met precieuzere wendingen vol metaforen en gezochte vergelijkingen. Gedichten en brieven onderbreken geregeld de loop van het verhaal. De ‘roman sentimental’ kon zo fungeren als handleiding voor elegante manieren en gecultiveerde taal. In *Wonderlicke Avontuer* ontbreekt een dergelijke mate van gekunsteldheid. Hoewel de stijl niet zonder enig raffinement is, is de verhaaltrant toch overwegend eenvoudig.

Alles bijeengenomen constateren we dus duidelijke verschillen in toon, en duidelijke overeenkomsten in motieven en situering. Het is niet uitgesloten dat de schrijver van *Wonderlicke Avontuer* zich door de lectuur van dit soort Franse teksten heeft laten inspireren, al valt nog niet te zeggen of een bepaalde roman als model gediend kan hebben. Hierbij moet overigens wel in aanmerking genomen worden, dat de meeste van deze Franse romans vele malen omvangrijker zijn dan dit Nederlandse verhaal.

Maar kon de anonieme Nederlandse auteur, of konden zijn lezers, op de hoogte zijn van deze Franse teksten? Deze vraag kan ondubbelzinnig bevestigend beantwoord worden. Er is uit 1609 een magazijn-catalogus van Franstalige boeken bewaard gebleven van de belangrijke Amsterdamse boekverkoper Cornelis Claesz. En daarin wordt een hele serie titels opgesomd die tot de besproken categorie behoren, zoals *Les Chastes & Infortunées Amours de Baron de l'Espine & de Lucrece de la Prade* (1598) of *Le triomphe de la Constance, où sont descrites les Amours de Cloridon & de Melliflore* (1605). In de inventaris van de boekwinkel van Jan Jansz. Orlers te Leiden uit 1623 tref-

fen we nog een viertal titels aan, overigens in gezelschap van niet minder dan tweeënveertig exemplaren van Franse uitgaven van Boccaccio's *Decamerone*. Wat we niet weten, is of het publiek van dit soort Franse romans en de kring waarin *Wonderlicke Avontuer* gelezen werd, elkaar overlaptten. Maar aanrakingspunten zijn in elk geval niet bij voorbaat uitgesloten. In dat verband is trouwens de suggestie interessant die door B. van Selm gemaakt is in een bespreking van de eerste druk van *Wonderlicke Avontuer* (in *Dokumentaal* 14 (1985), p. 23-24). Hij wijst er nog eens op dat het omschrijven van de beoogde of werkelijke kopers en lezers van een boekje uit die tijd bij de huidige stand van kennis nog een lastige zaak is. Maar 'voor dit kleine Leidse boekje over de liefde van twee jonge mensen' ligt een bepaald publiek voor de hand: de studenten ter plaatse. 'De Leidse boekverkoper heeft mijns inziens primair de geschoolde groep jongeren in de stad zelf op het oog gehad. Het was voor studenten aantrekkelijke ontspannings-lectuur en zeker ook geschikt om in gezelschap van bevallige dames voor te lezen.' Dit is zeker een aantrekkelijke gedachte, die helaas net als andere veronderstellingen over het publiek moeilijk bewijsbaar is. In dit geval blijft het bijvoorbeeld nog onopgehelderd hoe de met het boekje samengebonden prognosticatie in dit kader gefunctioneerd heeft.

Literatuur

Over de ontwikkeling in Europa van het proza in het algemeen en de roman in het bijzonder bestaat een grote hoeveelheid literatuur. De diverse Nederlandse, Duitse, Engelse en Franse literatuurgeschiedenissen geven hierover uitgebreide literatuurlijsten. Een aantal werken over het onderwerp noemen we hier. Voor de ontwikkeling van het proza en de roman in Nederland, vooral in de zestiende en zeventiende eeuw is van belang J. ten Brink, *Romans in Proza*. De roman in Engeland in die periode wordt onder andere besproken in E.A. Baker, *The History of the English Novel*. Voor informatie over de roman in Duitsland is onder andere H. Boor und R. Newald, *Geschichte der deutschen Literatur* bruikbaar. Over de roman in Frankrijk is zeer veel gepubliceerd. Een overzicht geeft onder andere H. Coulet, *Le roman jusqu'à la révolution* en M.Lever, *Le roman français au XVII siècle*. Daarnaast is G. Reynier, *Le roman sentimental avant l'Astreé* vooral van belang voor de Franse sentimentele en avonturenromans uit de door ons bekeken periode. Over boekhandelscatalogi raadplege men B. van Selm, *Een menighe treffelijcke boecken*.

4 Huwelijksconventies in de zeventiende eeuw

Wonderlicke Avontuer bestaat voor een groot deel uit liefdes- en huwelijksaangelegenheden. Onze twee gelieven hebben bijvoorbeeld te kampen met de uithuwelijking van Wintergroen aan een oude man; verder komen ze voor het probleem te staan van het al dan niet bedrijven van de liefde voor de huwelijkssluiting; verloving, huwelijk en bruilofsfeest bevestigen tenslotte hun allesoverheersende liefde voor elkaar.

Bij al deze aspecten kun je je afvragen hoe het in werkelijkheid in de zeventiende eeuw toging. Hoe zag men toen het verschil tussen verloving en huwelijk en welke moraal gold er voor verliefde mensen? We zullen dergelijke vragen bespreken en aangeven naar aanleiding van welke passages van *Wonderlicke Avontuer* ze zich voordoen. Soms levert dit weinig problemen op, terwijl het elders moeilijk is precies aan te geven of een passage in het werk van toepassing is. We komen bijvoorbeeld voor het probleem te staan dat sommige tekstgedeelten uitdrukkingen bevatten, waarvan we de betekenis niet hebben kunnen achterhalen, maar die wel van belang zijn voor de interpretatie van die passage. Ook moeten we ons realiseren dat in *Wonderlicke Avontuer* literaire conventies voorkomen, waardoor de personen anders denken en handelen dan in de werkelijkheid van de zeventiende eeuw het geval was. Eveneens blijven bepaalde passages die in het leger spelen onduidelijk, doordat er geen informatie beschikbaar was over huwelijksgebruiken te velde tijdens de zeventiende eeuw.

Uithuwelijking

In de zestiende eeuw gold het als een recht en een plicht voor de ouders om een geschikte huwelijkspartner voor hun dochter(s) te vinden. In de zeventiende eeuw hanteerde men subtielere maatstaven. De ouders mochten hun kinderen niet dwingen tot een hen onwelgevallig huwelijk, maar de kinderen mochten evenmin een verbintenis aangaan waartegen de ouders zich uitgesproken hadden. Toestemming van de ouders was verplicht voor jongens beneden 25 jaar en voor meisjes jonger dan 20 jaar. Als de huwelijkspartners ouder waren en geen bewijs van toestemming konden tonen, werden de ouders ontboden. De magistraat besloot in geval van bezwaren of

deze al dan niet gegrond waren. Verschenen de ouders echter niet binnen twee weken, dan gold dit als toestemming. Al met al kunnen we concluderen dat er in de zeventiende eeuw een verhulde vorm van uithuwelijking mogelijk was. De ouderlijke invloed was nog vrij sterk, hoewel er langzamerhand meer ruimte kwam voor een persoonlijke keuze van de huwelijkspartners.

In *Wonderlicke Avontuer* wordt Wintergroen uitgehuwelijkt aan een oude man (r. 36). Blijkbaar valt er aan deze beslissing van haar ouders niet te tornen, aangezien zij een wanhoospoging (het simuleren van zelfmoord) onderneemt om haar vreselijk lot te ontlopen. Hieruit zouden we kunnen opmaken dat Wintergroen jonger is dan 20 jaar en toestemming van haar ouders moet hebben om met Waterbrandt in het huwelijk te kunnen treden. Haar ouders azen echter op het geld van de rijke, oude man.

In de zestiende eeuw was het huwelijk tussen een jong meisje en een oude man een veelvoorkomend onderwerp in de literatuur. Zo'n telkens terugkerend gegeven wordt een topos genoemd. Deze topos van de ongelijke liefde was al populair in de middeleeuwen. Door de eeuwen heen werd die bezongen in liederen, uitgebeeld in het wereld-

Fig. 1

Ongelijke liefde.

Gravure door M. Le Blon

lijke toneel en verhaald in korte wereldse vertellingen. De inhoud is globaal genomen overal hetzelfde. Vaak handelt het over een oude man, impotent geworden, maar toch nog snakkend naar een jonge, levenslustige vrouw. Met zijn geld probeert hij haar te verleiden. De vrouw, mooi en sluw, trouwt de oude man dan ook alleen maar om zijn geld; ze raakt al snel op hem uitgekeken en neemt een jonge minnaar om haar seksuele behoeften te bevredigen.

Of het huwelijk tussen ongelijke partners ook regelmatig in de werkelijkheid voorkwam, is onzeker, al wordt dit voor de zestiende eeuw wel verondersteld. Bij zestiende-eeuwse auteurs kwam de opvatting voor dat het jonge meisje nog zo onervaren in het leven staat, dat zij een goede begeleiding nodig heeft. De beste opvoed(st)er is de moeder van het meisje, een vrouw met ervaring, of een oudere man, die het meisje trouwt en haar onder zijn hoede neemt. Zo kan hij haar verder opvoeden en vertrouwd maken met de wereld.

De topos van de ongelijke liefde nam tegen het einde van de zestiende eeuw af in populariteit. Dit kan impliceren dat het verschijnsel in de werkelijkheid ook minder voorkwam, zodat het niet langer actueel was om er over te schrijven. Ook in de zeventiende eeuw treffen we het onderwerp echter nog aan. In onze tekst komt het immers voor, evenals in het zeventiende-eeuwse blijspel. Het stramien van de oude, rijke man en de jonge, sluwe op geld beluste vrouw is echter niet op *Wonderlicke Avontuer* van toepassing.

Zedelijk gedrag voor het huwelijk

Bij het bepalen van de seksuele gedragscodes tussen verliefde, ongehuwde mensen in de zeventiende eeuw, moeten we een onderscheid maken tussen de wenselijkheid en de werkelijkheid. In moralistische werken treffen we unaniem de opvatting aan, dat aanstaande echtgenoten zich moeten beheersen tot na de huwelijkssluiting. Men moest zorgen voor een ongeschonden kuisheid en maagdelijkheid naar lichaam en geest. In werkelijkheid hield men zich niet zo strikt aan deze voorschriften. In het algemeen ging men er wel van uit dat seksuele gemeenschap vóór de verloving ontoelaatbaar was, maar na de verloving wilde men nog wel een oogje dicht knijpen. De aanstaanden hadden immers de trouwbelofte afgelegd en er was voldoende sociale contrôle om erop toe te zien dat zij hun belofte zouden nakomen. Overigens werd een losbandige man minder streng veroordeeld dan een losbandige vrouw. De man kon het niet helpen dat de vrouw hem dol maakte, maar zij moest zich leren beheersen. Wettelijk gezien gold het ontmaagden van een toekomstige bruid als een misdrijf, waarbij aan de verloofden een boete kon worden opgelegd. De wet was toch weer niet zó streng, aangezien het geen probleem was als na

de ontmaagding een huwelijk plaatsvond. Dergelijke verbintenissen, waarbij de bruid voortijdig zwanger kon raken, vormden geen uitzondering in de zeventiende eeuw.

Het is moeilijk om te bepalen hoe Wintergroen en Waterbrandt met voornoemde conventies omspringen. We kunnen zeker zijn dat de gelieven vóór r. 279-282, waar hun verloving plaatsvindt, niet met elkaar naar bed zijn geweest. Wintergroen zorgt er immers voor dat Waterbrandts gepassioneerde voornemen niet in daden wordt omgezet, aangezien reine liefde niet besmet mag worden. Of hierna de weg tot gemeenschap vrij is, wordt niet geheel duidelijk. In de passages tot aan het huwelijk komen twee stukken in aanmerking waarin de betreffende daad zou hebben kunnen plaatsvinden: r. 285-297 en r. 343-350. De interpretatie van deze scènes wordt echter door een tweetal factoren bemoeilijkt. Ten eerste wordt nergens onomwonden gezegd dat de gelieven met elkaar naar bed gaan; de schrijver laat de interpretatie aan de ‘amoreuse hartjens’ over. Ten tweede gebruikt de schrijver bepaalde uitdrukkingen, zoals ‘Bonjour Jan spelen’ (r. 344) en ‘eenen blinden alarm’ (r. 370) waarvan wij de exacte betekenis niet hebben kunnen achterhalen.

Verloving

In de zeventiende eeuw bestond de verloving uit een overeenkomst tussen twee personen van verschillend geslacht, waarin zij elkaar als man en vrouw beloven aan te zullen nemen. Men gaf elkaar ter bevestiging een trouwpenning (ring, geldstuk, etc.). Deze overeenkomst had een bindend karakter. Zij was niet eenzijdig opzegbaar en beide partijen konden elkaar dwingen de belofte na te komen.

In *Wonderlicke Avontuer* vindt de verloving in r. 279-282 plaats. Waterbrandt geeft Wintergroen een ringetje (de trouwpenning) en belooft haar nimmer te verlaten, waarop zij hem hetzelfde belooft. Een verloving kon ontbonden worden wegens onkuisheid. Misschien geeft Wintergroen daarom, direct na de belofte, te kennen haar maagdelijkheid nog te bezitten.

Ondertrouw

Vlak voor de ondertrouw werden de huwelijksvoorwaarden opgesteld. Deze vermeldt veelal de giften en goederen die bruid en bruidegom inbrachten. Meestal werd dit notarieel vastgelegd.

De ondertrouw vond na de huwelijksaangifte en de aantekening daarvan plaats. Omdat men het huwelijk niet meer als een zaak van de kerk alleen beschouwde, kon dit ook gebeuren bij de plaatselijke overheid. De magistraat of predikant onderzocht vervolgens of de toestemming van de ouders gegeven was. Was dit in orde dan werden

de huwelijksafkondigingen toegestaan en kon men binnen afzienbare tijd trouwen. De ondertrouwbelofte, die men in tegenwoordigheid van getuigen (sponsalia de praesenti) aflegde, was bindend. Het huwelijk was immers reeds begonnen met de ondertrouw.

In *Wonderlicke Avontuer* is de passage waarin de huwelijksvoorwaarden aan de orde komen (r. 387-390) nogal vaag. Een mogelijke interpretatie zou kunnen zijn: door de oorlogssituatie kunnen Wintergroen en Waterbrandt alleen zichzelf aanbieden. Goederen of geld bezitten zij niet. Hun liefde voor elkaar is echter ruim voldoende en huwelijksvoorwaarden behoeven dus niet te worden opgesteld. Het moment waarop de ondertrouw plaatsvindt, wordt nergens met name genoemd. Of deze fase nu overgeslagen wordt, of gelijktijdig met het huwelijk plaatsvindt, is niet duidelijk.

Huwelijk

Het huwelijk was pas wettig gesloten als het bevestiging had gekregen van predikant of magistraat. De volkszedes waren hierin soepeler: men beschouwde een paar reeds als getrouwd zodra ze een bindende belofte hadden afgelegd (verloving of ondertrouw) of als ze gemeenschap hadden gehad. Per gebied konden de meningen hierover echter verschillen.

Het wettige huwelijk van Wintergroen en Waterbrandt met het daarop volgende feest, vindt in r. 385-398 plaats. Hierbij is in het midden gelaten of dit door magistraat of kerk bevestigd wordt. Evenmin wordt vermeld dat de toestemming van de ouders voor het huwelijk noodzakelijk is. Voor Wintergroen is dit begrijpelijk. Zij wordt immers door haar zogenaamde vader, de luitenant, uitgehuwelijkt. Dat Waterbrandts ouders niet genoemd worden zou men in verband kunnen brengen met zijn leeftijd: hij moet dan ouder dan 25 jaar zijn. Ook is het mogelijk dat de bijzondere omstandigheden in het leger bij dit alles een rol spelen.

Bruiloftsfeest

Na de kerkelijke of burgerlijke bevestiging van het huwelijk vond natuurlijk een groot feest plaats, dat vaak uitmondde in een ware bras-partij. Tijdens het feest traden verwanten of vrienden van het bruidspaar op als ceremoniemeester. Op het feest van Wintergroen en Waterbrandt worden enkele officieren uitgenodigd om het gezelschap te vermaken (r. 386-387).

Als het feest ten einde liep, vaak diep in de nacht, voltrok zich het gebruikelijk ritueel van het bruidspaar 'te bedde' te dansen (r. 391). Wilde dansen werden dan om het bruidspaar uitgevoerd, de bruid werd midden in een ronddansende schare vastgehouden en alle slaap-

kamergeheimen werden betast en begluurd.

Het gezelschap keerde na afloop naar huis terug, maar kwam de volgende morgen weer terug om een felicitatiebezoek af te leggen. In *Wonderlicke Avontuer* neemt het gezelschap zich dit wel voor, maar wordt ervan weerhouden door het plotseling verder trekken van het leger (r. 398-401).

Literaire verwerking

Liefde en huwelijk zijn niet slechts belangrijk in de werkelijkheid, ze leveren ook de thematiek voor een aanzienlijk deel van de literaire produktie. Daarbij hebben zich conventies ontwikkeld door middel waarvan de gegevens uit werkelijkheid of verbeelding telkens in een bepaalde belichting worden gepresenteerd. Petrarkistische sonnetten, pastorale romans, didactische emblemata en scabreuze kluchten thematiseren elk op hun eigen trant aspecten van de liefde. Idealisering, moralisering en ridiculisering zijn daarbij bekende procédés. Zoals hiervoor al enkele keren is opgemerkt, onttrekt *Wonderlicke Avontuer* zich enigszins aan gebruikelijke letterkundige categorisering en de hier genoemde procédés vinden we er dan ook niet in terug. Lezers van nu zal het misschien zelfs opvallen dat de liefde in dit verhaal, bij alle onwaarschijnlijkheid van het gebeuren, zo ‘realistisch’ wordt geschilderd. Het is niet de kuise zielsliefde die in andere verhalen over hevig beproefde liefdesparen wel voorkomt. De verteller benadrukt met opvallende frequentie het lichamelijk genot dat de twee (herenigde) gelieven aan elkaar beleven. Hij gebruikt daarvoor echter stilistische middelen die de beschrijving ervan toch een bepaalde kleur geven. Op seksuele activiteiten wordt bijvoorbeeld steeds door middel van beeldspraak gezinspeeld. Als Waterbrandt na de herkenning verder wil gaan dan een omhelzing, staat ‘Cupidoos boogh en pijl ghereet’ en is ‘Venus’ schildt niet verre te soecken’. De tekst spreekt over ‘den Krijgh der liefden te aenvaerden, ende Venus wallen te beklimmen’, over ‘haer nieu begonnen spel’, over elkaar ‘een Boheemsche Batalie’ leveren. Als de gelieven in Dordrecht overnachten, leert ‘het kind Cupido Dordts (...) spreken, ende met een soete Pen Hollandts schrijven: wiens woorden over neghen Maenden eerst ghelesen kunnen werden.’ Seks wordt niet verzwegen, maar heeft toch een licht taboe-karakter, waardoor er op een bijzondere manier over gesproken moet worden. Een humoristische formulering maakt een mogelijk geladen zaak onschadelijk. Een scherts over seks wordt ingekapseld door de spreker als grapjas te introduceren: (het schip met de gelieven zit vast op een zandbank en zij zijn te kooi gegaan) ‘Den Schipper een Boetsmaker [grappenmaker] zijnde, seyde laet dese twee daer een weynich gheworden [hun gang gaan], ick wedde eer langhe

sullen sy ons van hier schuyven.’ Suggestief is ook de manier waarop de relatie tussen een oude man en een jong meisje wordt voorgesteld en de benadrukking van het feit dat voorbijgangers zich erover verbazen dat Waterbrandt en Wintergroen elkaar nog openlijk liefkozen, terwijl ze al een kind hebben rondlopen: zij konden niet geloven ‘dat het *Oude mal* noch soo soet was, en daer sy so een out kint hadden, dat het joc-speel niet en minderde’. De verteller vermoedt kennelijk dat ook anderen zich aan zulk gedrag zouden kunnen storen, want hij adviseert degene die ‘hier in mocht ontsticht zijn’, te overwegen hoe hij zelf zou reageren als hij na zoveel wederwaardigheden zijn lief zou terugvinden. Zulke bijzonderheden zijn van belang om iets te begrijpen van de houding tegenover seksualiteit in het verleden.

Zo helpen niet alleen gegevens omtrent het dagelijks leven in de zeventiende eeuw ons om de tekst te verstaan, maar werpt de tekst omgekeerd een straaltje licht op die voorbij werkelijkheid.

Literatuur

Een goed overzicht van huwelijksconventies in de late zeventiende en achttiende eeuw geeft D. Haks in *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*. Een globale indruk van dergelijke conventies wordt gegeven in *Het kopergeld van de Gouden Eeuw*, deel II van A.Th. van Deursen. De topos van de ongelijke liefde in de 16e eeuwse literatuur wordt uitgebreid behandeld in de doctoraalscriptie van E. Fleurbaay *Ongelijke liefde in de zestiende eeuw*. Voor de juridische opvattingen rondom het huwelijk is *Geschiedenis van het Nederlandse huwelijksrecht* van L.J. van Apeldoorn een goede inleiding. Boeken als *Van vrijen en trouwen* van N. de Roever en *Verloving en huwelijk in vroeger dagen* van L. Knappert zijn aardig om te lezen, maar zijn niet systematisch opgezet en geven geen verwijzingen naar de gebruikte bronnen.

5 Travestie

In ons verhaal verkleedt een meisje zich als man. Tegenwoordig is travestie een bekend gegeven, maar we treffen het ook vroeger al aan. In de achttiende eeuw was bijvoorbeeld de als soldaat dienende vrouw een populair motief in de literatuur. In veel liedjes en verhalen speelt vrouwen-travestie een rol. Het verhaal begon dan bijvoorbeeld met een nachtelijke ontsnapping in mannenkleren om de verloren geliefde te zoeken en eindigde meestal met de hereniging van de geliefden op het slagveld, net als in *Wonderlicke Avontuer*.

Maar er zijn ons geen liedjes van voor 1624 bekend met het travestiemotief. Wel zijn er verhalen waarin vrouwen zich als man verkleden, bijvoorbeeld in de hiervoor al genoemde Boccaccio-vertaling van Coornhert. Ook in een geschiedkundig werk van Emanuel van Meteren uit 1614, wordt melding gemaakt van een vrouw in mannenkleren. Er zijn ons van vóór 1624 vijf authentieke gevallen van vrouwen-travestie bekend. Via deze gevallen, of via de literatuur waarin vrouwen-travestie voorkomt, kunnen de schrijver en de lezers van onze tekst kennis genomen hebben van het feit dat er vrouwen bestonden die een bepaalde periode van hun leven in mannenkleding rondliepen. De gegevens van Van Meteren worden weer geciteerd door Viverius in een tekst uit 1615. Viverius keurt travestie sterk af. Hij zegt dat God de mens verboden heeft kleding van het andere geslacht te dragen. Viverius baseert zich waarschijnlijk op *Deuteronomium*, vers 22:5, waar staat: ‘het kleed eens mans zal niet zijn aan een vrouw, en een man zal geen vrouwenkleed aantrekken; want al wie zulks doet, is den Heere, uw God, een gruwel’. In tegenstelling tot Viverius spreekt de auteur van *Wonderlicke Avontuer* geen afkeuring uit over de travestie van Wintergroen.

Sommige aspecten van travestie in de zeventiende eeuw zijn verklaarbaar uit toenmalige omstandigheden. We vinden ze in diverse travestiegevallen terug. Dit geldt zowel voor de motivering als voor de uitvoering van de travestie. Wintergroen kan verschillende redenen hebben gehad om als man verkleed op reis te gaan. Haar vlucht was in ieder geval een manier om niet met de oude man te hoeven trouwen. Ze verkleedde zich waarschijnlijk in mannenkleding omdat je als man sneller aan werk kwam en beter betaald werd. Verder reisde je veiliger als man en had je meer kans je maagdelijkheid te bewaren.

Bij de waar gebeurde gevallen moesten vrouwen vaak hun vrouwenkleding verkopen om aan geld te komen voor de mannenkieren. Wintergroen hoefde dat niet te doen, zij kon haar nieuwe kleding direct betalen met het geld dat zij van de oude man gekregen had (r. 90/91). Niemand ontdekte de travestie van Wintergroen. Waarschijnlijk komt dat doordat de kleding van die tijd meer verhulde dan de kleding nu. En met de grote hoeden die er toen waren kon een groot deel van het gezicht verborgen worden. Ook de taakverdeling tussen de sexen was duidelijker dan nu; iemand in mannenkleding in een mannenberoep móést gewoon een man zijn. Daarbij komt dat een vrouw verkleed als man er uit ziet als een jonge knaap. Wintergroen wordt zelfs een ‘schoon wel ghemaect knecht’ genoemd (r. 193). Ook in de teksten die later verschenen zijn, worden vrouwen na hun ‘sexe-verandering’ steevast als mooie jongemannen beschreven.

Literatuur

Voor informatie over travestie en de verschillende aspecten ervan is het boek *Dressing up, the history of an obsession* van Peter Ackroyd nuttig. Het boek *Daar was laatst een meisje loos*, van R. Dekker en L. van de Pol, geeft informatie over authentieke gevallen in de zeventiende en achttiende eeuw, waarbij de nadruk ligt op éind zeventiende en de achttiende eeuw. Voor vrouwentravestie als literair motief in de achttiende eeuw en later, is het artikel ‘Over het aantrekken van een broek, travestie als literair motief’, van W. Kuster van belang.

6 De dertigjarige oorlog en wonderlicke avontuer

Een van de kenmerken van *Wonderlicke Avontuer* is dat het verhaal zich afspeelt tegen een realistisch getekende achtergrond van het oorlogsgebeuren in de jaren 1620-1622. De informatie die over die oorlog gegeven wordt, maakt een precieze localisering en datering van de gebeurtenissen in het verhaal mogelijk. In het tweede deel van dit hoofdstuk zullen we deze proberen vast te stellen. We schetsen de achtergronden en gebeurtenissen die van belang zijn voor de periode van de dertigjarige oorlog waarin *Wonderlicke Avontuer* zich afspeelt. Daarnaast willen we laten zien in hoeverre de informatie uit historische bronnen overeenkomt met de gegevens uit het verhaal. Ter wille van een beter begrip van deze militair-historische achtergrond lijkt het ons nuttig iets te vertellen over de wijze van oorlogvoeren in de zeventiende eeuw. Daarover gaat het eerste gedeelte van dit hoofdstuk.

Werving van soldaten

In de zeventiende eeuw bestonden de Europese legers voornamelijk uit huurlingen. De soldaten vochten dus niet zozeer uit godsdienstige overtuiging of vaderlandsliefde maar meer om het geld. De zeventiende-eeuwse regeringen konden het zich financieel niet veroorloven permanent een groot gevechtsklaar leger te onderhouden. Aan het eind van een oorlog ontsloeg men dan ook de meeste soldaten om ze pas bij een nieuwe oorlog weer aan te nemen.

Het werven van huurlingen gebeurde meestal door een (onder-)officier, die daartoe van een legeraanvoerder opdracht en geld gekregen had. Samen met een aantal veteranen trok hij dorpen en steden langs om onder het slaan van de trom op te roepen tot dienstneming.

Waterbrandt hoort in r. 47 deze wervingstrommel, die in opdracht van een zekere kolonel Frenck (r. 23) geroerd wordt. Na aanmelding kregen de recruten een plaats te horen waar zij zich moesten melden en een handgeld om daar te komen. Daarnaast werd vooruitzicht op soldij en ook op buit geboden. Op de verzamelplaats aangekomen moesten zij de eed van trouw en van onderwerping aan het krijgsrecht afleggen. Deze eed weerhield de meeste soldaten er echter niet van naar de vijand over te lopen als die meer geld bood.

In periodes waarin het economisch slecht ging, was het meestal mak-

kelijk een leger bij elkaar te krijgen. Ook in arme gebieden was het wervingssucces vaak verzekerd. Veel soldaten kwamen dan ook uit de armste gebieden van Europa. Vooral de zuidelijke Duitse staten, Zwitserland, de Balkanlanden en Zuid-Italië waren in trek bij wervingsofficieren. In *Wonderlicke Avontuer* komen we diverse vermeldingen tegen van soldaten uit deze gebieden.

Vanzelfsprekend waren deze legers met soldaten die voor geld en niet voor een ‘goede zaak’ vochten, niet altijd even betrouwbaar. Soldaten gingen regelmatig over tot muiterij als de soldij uitbleef of niet genoeg bevonden werd. Soms werden zo zelfs de veldslagen verloren. Mansveld, een bekende legeraanvoerder in de dertigjarige oorlog (1618-1648), leed vaak aan geldgebrek en had dan ook regelmatig te maken met muiterij onder zijn troepen.

De nieuw geworven soldaten werden ingedeeld in compagnieën van tweehonderd tot vijfhonderd man. Tien tot achttien van deze compagnieën vormden samen een regiment. Een kolonel voerde meestal het bevel over ongeveer vijftienhonderd man, een kapitein over honderdvijftig man en een korporaal over vijfentwintig man. Een leger was onderverdeeld in cavalerie, de bereden soldaten, en infanterie, het voetvolk. De infanterie werd weer verdeeld in compagnieën met musketiers en compagnieën met piekeniers.

In de regel kwam een officier uit dezelfde streek als zijn ondergeschikten, die hij zelf recruteerde of voor zich liet recrutereren. In *Wonderlicke Avontuer* laat ‘Colonel Frenck’ (r. 23), die werkelijk bestaan heeft, het recruteringswerk voor zich doen. Officieren waren meestal afkomstig uit de bovenlaag van de bevolking. Voor soldaten van eenvoudige komaf was het in principe onmogelijk een hogere rang te bereiken dan die van korporaal. Door hun hogere afkomst genoten de officieren vaak privileges die aan hun rang verbonden waren.

De cavalerie vormde het elite-corps van een leger en bestond voornamelijk uit adellijke personen en hun bedienden. Dit werd vooral veroorzaakt door het feit dat soldaten voor hun eigen uitrusting moesten zorgen. Een paard was duur en kon dus alleen door welgestelden bereden worden. Wellicht zegt deze wetenschap ons iets meer over de status van Waterbrandt. Blijkens r. 244 beschikt hij over een paard.

Uitrusting

De zeventiende-eeuwse soldaat had geen uniform. Soldaten moesten voor hun eigen uitrusting zorgen. Ze mochten hun kleren en kleuren kiezen. Men meende dat dat de vechtlust en de moraal van de soldaat zou bevorderen. Op het slagveld gebruikte men meestal een sjaal,

sjerp of vederbos van een bepaalde kleur om de strijdende partijen van elkaar te kunnen onderscheiden. Zo stond bijvoorbeeld rood meestal voor Spanje en blauw voor Frankrijk. Toch bleek onderscheiding van partijen vaak moeilijk en meer dan eens gebeurde het dat partijgenoten elkaar voor vijand aanzagen met alle gevolgen van dien. We kunnen nu ook begrijpen hoe het mogelijk is dat Waterbrandt zo eenvoudig van het ene leger naar het andere over kan lopen. Aan zijn uitrusting kan men niet zien tot welke partij hij behoort.

Elke soldaat werd geacht een rapier en een dolk te dragen. Daarnaast kon een infanterie-soldaat een musket of een piek hebben. Een cavalerist vocht met zwaard, pistool of lans. De ruiters, opgesteld in rijen van drie, leverden slag aan de flanken, de infanterie eveneens in rijen van drie, vormde de punt van de aanval. Tussen de infanterie-compagnieën stonden de kanonnen opgesteld. Vele veldslagen in de dertigjarige oorlog werden geopend met massale cavalerie-aanvallen, die vaak al beslissend waren.

Soldatenleven

Het leven van een soldaat ging niet over rozen; de leefomstandigheden in de legerkampen en op mars waren hard. Slechte of uitblijvende betaling van soldij leidde vaak tot gebrek aan voedsel en kleding. Veel tekeningen en schilderijen uit die tijd tonen dan ook soldaten die blootvoets en in vodden rondliepen. De medische verzorging was meestal zeer slecht. Het harde leven was aan de lichamen van de meeste soldaten af te lezen. Velen droegen de sporen van verwondingen (amputaties, littekens), ziektes (pokken, syfilis), uitputting en ontbering (uitgevallen tanden door ondervoeding).

Ook tijdens de nacht werd het de soldaat niet makkelijk gemaakt. Alleen de officieren sliepen in tenten. De gewone soldaten mochten niet in tenten slapen omdat dat te veel bagage zou geven. Ze overnachtten daarom in de open lucht of in hutten van ter plaatse gevonden materiaal. Bij het aanbreken van de wintergevechtspauze gingen de legers in winterkwartier. De soldaten werden ondergebracht bij burgers en boeren in dorpen of steden, waar ze recht hadden op gratis eten en onderkomen. Als de burgers zo'n winterverblijfplaats niet goedschiks verschaften, dan werd het vaak afgedwongen.

De kampomstandigheden in *Wonderlicke Avontuer* zijn niet helemaal duidelijk. In r. 167 e.v. is er sprake van het 'Logement' van Zipken Boukens die officier is. Wordt hiermee een huis of een tent bedoeld? In r. 335-336 wordt vermeld dat Waterbrandt Wintergroen beloert door een 'Ruyt' van zijn logement. Dat lijkt op een huis te duiden. In r. 325-326 is er sprake van een wacht en 'quartieren', wat er weer

op kan wijzen dat men op dat moment niet in een dorp of stad verblijft maar in een (tenten-)kamp.

Als de soldaat een goed winterkwartier getroffen had was zijn leven zo hard nog niet. Aan alle primaire levensbehoeftes werd voldaan en oefeningen waren er nauwelijks: in de maat marcheren achtte men (nog) niet belangrijk en wapenoefeningen betekenden verspilling van kruut en kogels. Om de tijd te doden zocht men veelal zijn toevlucht tot drinken, dobbelen en vrijen. De provoosten, die op orde en tucht in een leger toezagen, en de geestelijken hielden niet op tegen zulk liederlijk gedrag te waarschuwen.

De zeventiende-eeuwse legers konden een enorme omvang aannemen. Legers van twintigduizend tot vijftigduizend man waren geen uitzondering. Naar gelang de behoefte konden ook kleinere legers en zelfs grotere op de been gebracht worden. De omvang van zo'n leger werd meestal nog eens verdubbeld door een grote groep legervolgers: vrouwen en kinderen van de soldaten, bedienden, handelaren, marketentsters en allerlei gespuis. Daar kwam dan ook nog een groot aantal losse paarden en door muilezels getrokken bagagewagens bij en vaak een kudde vee als voedselvoorziening. Vooral tijdens de dertig-jarige oorlog leek elk hoofdleger een enorme bewegende stad met een eigen gemeenschapsleven, die van veldslag naar veldslag trok.

Voor de legervolgers was het leven vaak net zo hard als voor de soldaten. Als er geen of te weinig soldij werd uitgekeerd, werd dat meteen in de groep van volgers gevoeld, die voornamelijk van de soldaten leefde. Ook tegen de met de legers mee reizende ziektes waren de volgers niet beschermd. Daarbij kwam dat als een leger verslagen werd en het kamp met aanhang onder de voet gelopen, niet zelden iedereen over de kling gejaagd werd.

Veel kampvolgers moesten hard werken om aan de kost te komen. Een soldatenvrouw moest, vaak onder moeilijke omstandigheden, koken en voor de kinderen zorgen en soms ook nog wassen en naaien voor anderen om bij te verdienen. Als haar man sneuvelde kon ze slechts hopen op een ander huwelijk of een dienstbetrekking. Een vrouw alléén kon zich in een leger zeer moeilijk handhaven. Daarom is het verrassend dat Wintergroen zich er zo goed uitredt.

Plundering

Zodra de soldaat de eed had afgelegd, viel hij niet meer onder het gewone burgerrecht maar onder het militaire recht. Dit bood hem een aantal rechten maar minstens zoveel plichten. In het militaire recht werd nadrukkelijk allerlei ondisciplinair gedrag verboden en op overtredingen stonden zeer strenge straffen. De provoost en zijn mannen waren aangesteld om toe te zien op de handhaving van orde,

moraal en tucht en op de uitvoering van het militaire recht.

Zoals zo vaak bij oorlogsvoering bestond er hier echter een duidelijk verschil tussen theorie en praktijk. Gedurende de dertigjarige oorlog waren plundering en roof volkomen ingeburgerde middelen, zowel bij officieren als bij manschappen. Meestal werd de soldaat al bij de aanmonstering gewezen op de mogelijkheid buit te verkrijgen. We moeten niet vergeten dat het vechten voor de soldaten een beroep was; religieuze of politieke beweegredenen speelden bij hun beslissing in dienst te treden nauwelijks een rol; een goed handgeld en vooruitzicht op buit des te meer. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat onze held Waterbrandt zich in r. 627-628 van *Wonderlicke Avontuer* voorneemt om ‘eenen schoonen Buydt den eenen ofte den anderen af te jaghen’.

De dertigjarige oorlog was een uitzonderlijk wrede oorlog waarin naar schatting een kwart van de Duitse bevolking, dat wil zeggen, vier à vijf miljoen mensen, het leven heeft gelaten. Jaren achtereen werd het platteland geplunderd en geterroriseerd door de diverse buitenlandse legers die geen enkele binding hadden met het land en de cultuur. Talloos waren de gevallen van georganiseerde roof en plundering, dorpen en oogsten werden verwoest door de opmarcherende vernielzuchtige legers, grote delen van het platteland raakten ontvolkt. Mansveld stond zijn ondergeschikten steeds vrijelijk toe te roven en te plunderen. Zijn tegenstander Tilly bood na de slag bij de Witte Berg (zie hieronder blz. 41) zijn soldaten de stad Praag aan als beloning: ze mochten naar hartelust plunderen. Naarmate de oorlog langer duurde en het krijgsbedrijf meer en meer onttaarde, werd deze situatie nog verergerd door rondtrekkende plunderende en rovende benden deserteurs en vrijbuiters. Evenals deze benden parasiteerden de legers en de grote schare legervolgers op de samenleving, waarbij vriend noch vijand werd ontzien. Zo ondervindt ook Water-brandt in r. 636-637 dat hij tijdens een veldslag door ‘eygen volck al gheplondert’ is; hij mist zijn paarden.

De vele gevallen van terreur en plundering door de legers kunnen ten dele ook verklaard worden uit een voortdurend gebrek aan geld voor soldijbetaling. De soldaten moesten immers in hun eigen onderhoud voorzien en hadden eenvoudigweg geen eten als er geen geld was.

Kwam de soldij te laat of helemaal niet, dan was het zeer moeilijk de discipline te handhaven. Ongetwijfeld kwam het de legerleiding ook wel goed uit, dat het geldprobleem door plundering tijdelijk werd opgelost. Bovendien was dit tevens een middel om de vijand economisch te treffen.

Omdat de grote veldslagen tijdens de dertigjarige oorlog voornamelijk op het Duitse platteland werden uitgevochten, had in het bijzonder

de boerenbevolking te lijden onder de plunderingen door de diverse legers. Dit had tot gevolg dat er een grote vijandschap bestond tussen boeren en soldaten. Om zich teweer te stellen gingen boeren zich aaneensluiten en bewapenden ze zich zodra een leger in aantocht was. Troffen ze soldaten in een minderheidspositie aan, dan waren ze vaak genadeloos. In een soldatenhandboek uit deze tijd wordt de soldaat gewaarschuwd voor twee vijanden: de tegenstanders in de oorlog en de boeren! Dit alles verklaart dat Waterbrandt in de passage r. 571-590 eikels eet omdat hij als soldaat bij de boeren niet om eten durft te vragen, en omgekeerd dat de boer in r. 583 'sijn leven vreesden' als hij Waterbrandt in soldatenuitrusting tegenkomt.

In *Wonderlicke Avontuer* wordt relatief veel aandacht besteed aan een plundergeschiedenis (r. 1123-1171). Niet, zoals misschien verwacht kon worden, tijdens de beschrijving van de diverse oorlogsbelevissen van de twee gelieven, maar op het moment dat ze weer veilig in het vaderland terug zijn. De gebeurtenissen van de dertigjarige oorlog die hieraan vooraf gaan, zullen we hieronder in chronologische volgorde bespreken. Aan het slot daarvan komen we op de genoemde plundergeschiedenis weer terug.

Het voorspel tot de dertigjarige oorlog

Hoewel we er in *Wonderlicke Avontuer* weinig van merken, was godsdienst een van de belangrijkste oorzaken van de dertigjarige oorlog. De opkomst van het protestantisme veroorzaakte gedurende vrijwel de gehele zestiende eeuw en de eerste helft van de zeventiende eeuw grote onrust in Europa. Vooral in Duitsland waren de tegenstellingen tussen het nieuwe en het oude geloof groot. Met de Godsdienst-vrede van Augsburg in 1555 had men een, naar later bleek, niet erg geslaagde poging gedaan een oplossing voor deze tegenstellingen te vinden: in Duitsland, dat toen bestond uit talrijke aparte staatjes en staten die samen onder het Habsburgse keizerrijk ressorteerden, zou elke staat het geloof van zijn vorst aannemen. In dit godsdienst-vredesverdrag was echter alleen met het lutheranisme als protestants geloof rekening gehouden. De opkomst van het calvinisme, dat pas later grote aanhang kreeg, zorgde dan ook voor nieuwe problemen. De met kracht aangevatte katholieke contra-reformatie deed daar nog een schepje boven op. Godsdienst blééf onrust veroorzaken.

In Duitsland leidden de tegenstellingen onder andere tot de oprichting van twee vijandige vorstenverbonden: de protestantse Unie en de katholieke Liga, respectievelijk in 1608 en 1609. Leider van de Unie werd Frederik IV, keurvorst van de Palts (een van de Duitse staatjes), die in 1610 werd opgevolgd door zijn zoon Frederik V. Militair aanvoerder van de Unie werd Christiaan van Anhalt. De Liga werd geleid door hertog Maximiliaan van Beieren, die zijn generaal graaf van Tilly tot militair aanvoerder benoemde.

Voorlopig waren de protestanten sterk genoeg om zowel godsdienstige als politieke vrijheden af te dwingen van de katholieke Habsburgse keizer Rudolf in Wenen. In de Majesteitsbrief van 9 juli 1609 bijvoorbeeld gaf Rudolf de Boheemse standen religieuze en politieke vrijheden: in Bohemen (ook een van de Duitse staten) zou voortaan vrijheid van godsdienst bestaan. Onder Rudolfs opvolger Matthias, die in 1611 keizer was geworden, werd deze vrijheid echter regelmatig geschonden door de katholieken. De spanning nam hierdoor toe en toen diverse protestantse protesten bij Matthias niets uithaalden, brak op 23 mei 1618 in de hoofdstad Praag een oproer uit dat begon met het uit het raam gooien van twee keizerlijke ambtenaren. Kort hierna verklaarden de protestanten Bohemen min of meer onafhankelijk: een regering van edelen en burgers werd benoemd en er werd opdracht gegeven een leger op de been te brengen om de keizerlijke troepen uit Bohemen te jagen.

De Boheemse protestanten behaalden al snel enige militaire successen. Zo werd in november 1618 de stad Pilsen, een van de laatste steunpunten van het keizerlijk leger in Bohemen, veroverd. Daarnaast

probeerden ze overal in Europa steun voor hun strijd te krijgen, maar daar hadden ze minder succes mee.

Aanvankelijk werd alleen enige morele steun van een aantal protestantse staten verkregen. Materiële steun ontvingen de Bohemers nauwelijks, ook niet vanuit Nederland. Daar werd men te veel in beslag genomen door de machtsrijd tussen Oldenbarnevelt en Maurits om zich serieus met de Boheemse zaak bezig te houden. Pas na de executie van Oldenbarnevelt op 13 mei 1619 begon Nederland Frederik, zij het beperkt, materieel te steunen. Tot september van dat jaar werden 5500 soldaten en een bedrag van f250.000, - gestuurd.

Die steun werd niet alleen uit sympathie voor de Boheemse geloofsgenoten verstrekt. Nederland had ook andere dan geloofsbelangen in de Boheemse strijd. Spanje stond keizer Ferdinand met geld en troepen bij, bij diens strijd tegen de protestantse opstandelingen uit Bohemen. Spaanse troepen en financiën die tegen de Bohemers ingezet werden, konden tegen Nederland niet gebruikt worden. En met het eind van het twaalf-jarig bestand in het verschiep (1621) was dat een welkome situatie.

In 1619 stierf keizer Matthias. Ferdinand II werd als zijn opvolger gekozen, wat betekende dat deze zowel keizer van het Habsburgse rijk zou worden als koning van Bohemen. De Bohemers weigerden de katholieke Ferdinand echter als koning te erkennen en kozen in juli 1619 Frederik V van Palts als hun vorst. Hiermee groeide de Boheemse opstand uit tot een strijd om zelfstandigheid. Dat ging zelfs veel protestanten te ver. Toen Frederik dan ook in november 1619 de Boheemse kroon aanvaardde, joeg hij ook veel protestantse medestanders tegen zich in het harnas. Zelfs de protestantse Unie durfde de Bohemers niet meer te steunen. De katholieke tegenpartij kreeg daarentegen steeds meer steun: Spanje voerde zijn financiële en militaire hulp aan keizer Ferdinand flink op en ook de paus steunde de keizer en de katholieke Liga met geld. Frederik hield uiteindelijk alleen de genoemde beperkte steun uit Nederland en de steun van Bethlen Gabor, de koning van Hongarije. Deze laatste zou hem echter in januari 1620 ook in de steek laten.

In april 1620 voelde keizer Ferdinand zich, met de katholieke Liga aan zijn zij, sterk genoeg om Frederik een ultimatum te stellen: Frederik moest zich van Habsburgs gebied (Bohemen) terugtrekken of Ferdinand zou hem de oorlog verklaren en hem in de ban doen. Frederik gaf niet toe en een oorlog werd onvermijdelijk. In mei stelde Philips III van Spanje een deel van zijn leger in de Spaanse Nederlanden, onder leiding van generaal Spinola, ter beschikking om de Neder-Palts, waar Frederik keurvorst van was, te bezetten. De lutherse prins Johan Georg van Saksen, die de kant van de keizer gekozen had,

bezette het aan de noordgrens van Bohemen gelegen hertogdom Lusatië (Lausitz), dat Frederiks kant gekozen had. Ondertussen trokken vanuit het Zuiden en het Westen de legers van de katholieke Liga en de keizer naar Bohemen onder leiding van Tilly en de keizerlijke generaal Bucquoy. Het net sloot zich langzaam rond Frederik.

Waterbrandt en Wintergroen verschijnen op het oorlogstoneel

Op 26 september vallen Tilly, Maximiliaan van Beieren en Bucquoy (in r. 415 van *Wonderlicke Avontuer* voor het eerst genoemd) met hun legers Bohemen vanuit het Westen binnen. Het Saksische leger volgt snel daarna vanuit het Noorden. Deze periode vinden we in *Wonderlicke Avontuer* beschreven in de regels 153-163. Met de 'Beyer-Vorst' (r. 160) wordt Maximiliaan bedoeld en de 'Saxs' (r. 161) staat voor Johan Georg van Saksen. In r. 163 lezen we dat het leger van koning Frederik dicht bij Pilsen ligt. Deze stad werd bezet gehouden door het leger van Mansveld die voor Frederik vocht. Vermoedelijk moet Waterbrandt de brieven die hij uit Tabor naar Mansveld moet brengen dan ook in Pilsen afleveren. Onderweg naar Mansveld stuit hij op de eenheid waartoe Zipken en Wintergroen behoren.

Inmiddels stond de winter voor de deur, het gevechtsvrije seizoen brak aan en de Bohemers rekenden er niet echt meer op dat het snel tot een treffen zou komen. Toen Tilly en Bucquoy op 8 november 1620 toch besloten tot de aanval over te gaan moesten de Bohemers zich razendsnel verschansen en ingraven op de Witte Berg (Bíla Hora) bij Praag, waar ze zich op dat moment bevonden. We vinden de daarop volgende slag en de voorbereidingen beschreven in r. 418-441. Voordat het verhaal aan de slag toekomt wordt in r. 398-418 beschreven hoe het leger waarin Wintergroen en Waterbrandt zich bevinden, zich in beweging zet om zich, zoals later blijkt (r. 416-417), bij het leger van Frederik te voegen. De 'Beyer-Vorst', Tilly en Bucquoy willen dit leger de pas afsnijden, wat niet lukt (r. 416-418). De beschrijving van de slag daarna is helemaal toegespitst op de particuliere belevenissen van Waterbrandt en Wintergroen.

Frederiks leger werd in de slag bij de Witte Berg vernietigend verslagen. Om niet in handen van de vijand te vallen moest hij hals over kop met zijn gezin uit Bohemen vluchten.

Na de slag geneest Waterbrandt in Praag van zijn verwondingen. Hoe lang hij daarvoor nodig heeft is niet uit de tekst op te maken. Hij vertrekt uit Praag om met Tilly's leger mee te gaan, dat achter Mansveld aangaat (r. 478-480). Dat zal in de lente van 1621 geweest zijn: in maart 1621 gaf Mansveld Pilsen op en trok zich langzaam terug uit Bohemen. Hij verschanste zich vlak over de grens in de Opper-Palts

bij de plaats Waidhaus ('*Weythausen*' r. 486). Tilly viel hem daar voor het eerst aan op 16 juli 1621, maar moest zich na een elf uur durende slag uiteindelijk terugtrekken om het op 29 juli nog eens te proberen. Weer tevergeefs.

Ondertussen was Frederik na enkele omzwervingen op 14 april 1621 in Den Haag aangekomen. Hier kreeg hij van de Staten-Generaal subsidie los om zijn land, de Opper- en Neder-Palts en Bohemen, te heroveren. Ook buiten Nederland probeerde hij hulp te krijgen. Hij kreeg Christiaan van Brunswijk en de markgraaf van Baden-Durlach zover dat ze voor hem ieder een leger op de been brachten. Die legers waren in de lente van 1622 volledig gevechtsklaar. De markgraaf van Baden-Durlach komen we in *Wonderlicke Avontuer* onder de naam '*Tourlach*' voor het eerst tegen in r. 498, waar melding wordt gemaakt van het leger dat hij op de been gebracht heeft. Christiaan van Brunswijk wordt in r. 606 genoemd als '*Vorst Christiaen*'.

Terwijl Mansvelds leger volgens de tekst nog in de Opper-Palts is, hoort Waterbrandt dat er zich in het leger van Tourlach enige Nederlanders bevinden die de slag bij de Witte Berg overleefd hebben (r. 497-501). Hij besluit daar meteen naar toe te gaan maar wordt in Ansloch door de vijand gevangen genomen. Toch komt hij uiteindelijk in het leger van Tourlach bij Heilbronn terecht. Dit raakt vrijwel meteen daarna in slag met het leger van Tilly en verliest (r. 527-563). In deze passage in *Wonderlicke Avontuer* wordt de slag bij Wimpfen aan de Neckar bedoeld. Deze slag was de enige grote slag waaraan Baden-Durlach deelnam, Tilly was zijn tegenstander en Wimpfen aan de Neckar ligt vlak bij Heilbronn. Twijfel lijkt niet mogelijk. Dit levert echter problemen op in verband met andere gegevens uit de tekst. De slag bij Wimpfen werd op 6 mei 1622 uitgevochten, terwijl Waterbrandt volgens de tekst nog in de herfst van 1621 zou leven. Er ontbreekt ongeveer een half jaar! De oplossing voor dit probleem moet waarschijnlijk gevonden worden in r. 496-497. Daar wordt vermeld dat het leger van Mansveld door de Opper-Palts 'na beneden' trekt. We weten uit andere bronnen dat Mansveld in deze tijd van de Opper- of Boven-Palts naar de Neder- of Onder-Palts trok. Eind oktober 1621 arriveerde hij in de Neder-Palts. Met 'na beneden' wordt dus waarschijnlijk 'naar de *Neder-Palts*' bedoeld.

In de volgende zin lezen we dat Waterbrandt '*In den Opper-Palts zijnde*' (r. 497) hoort van de Nederlanders in het leger van Tourlach. Die plaatsbepaling kan moeilijk kloppen. Er is ons net een regel eerder meegedeeld dat Waterbrandt zich met Mansveld naar de Neder-Palts heeft begeven! Wordt misschien in plaats van Opper-Palts, Onder-Palts bedoeld en is er sprake geweest van een leesfout (door de zetter bijvoorbeeld)? Deze veronderstelling wordt aannemelijker als we in

r. 503-504 lezen dat Waterbrandt slechts ‘eenighe daghen’ verlof vraagt om naar Turlach bij Heilbronn te gaan en Wintergroen te zoeken. Een periode van enige dagen lijkt niet genoeg om heen en weer van de Opper-Palts, tegen de huidige Tsjechische grens liggend, naar Heilbronn, dat in het westen van Duitsland ligt, te reizen en daar ook nog naar Wintergroen te zoeken. Als hij al in de Neder-Palts is als hij verlof vraagt, dan is zo'n korte tijd echter wèl genoeg.

Vlak na zijn verlof-aanvraag arriveert Waterbrandt ‘dicht by *Heilbron*’ in het leger van Turlach. We zagen al dat dit vrijwel onmiddellijk daarna in gevecht raakt met Tilly, in de slag bij Wimpfen op 6 mei 1622. Op die datum was het leger van Mansveld al meer dan een half jaar in de Neder-Palts. Als we ervan uitgaan dat de auteur van *Wonderlicke Avontuer* de gegevens over de oorlog enigszins waarheidsgetrouw in zijn verhaal wilde verwerken dan moeten we concluderen dat Waterbrandt niet vlak voor de slag bij Wimpfen nog met Mansveld in de Opper-Palts kon zijn.

Wanneer we in r. 497 in plaats van ‘*Opper-Palts*’, ‘*Onder-Palts*’ lezen dan kunnen we tussen deze zin en de vorige het verloren halve jaar plaatsen. In dat halve jaar is Mansveld met zijn leger naar de Neder-Palts getrokken en heeft zich daar gevestigd. Waterbrandt vertrekt korte tijd vóór 6 mei 1622 richting Heilbronn en bevindt zich op 6 mei op het slagveld bij Wimpfen. Uit verscheidene bronnen weten we dat tijdens de gevechten aldaar, een aantal buskruitwagens van de protestanten tot ontploffing kwamen. In het door Van Geelkerck uitgegeven *Oorloogsmemorien* (1623), dat een verslag geeft van de belangrijkste oorlogshandelingen in 1622, lezen we ‘datter 5. Wagens vol Bosse-kruyt in brant raecten, verbranden eenighe hondert menschen, de welke met 1000. Stucken inde lucht vloogen’. In *Wonderlicke Avontuer* vinden we deze gebeurtenis in r. 534-535. Ook de verovering van ‘negen stucken geschuts’ door Tilly, in r. 540, vinden we in *Oorloogsmemorien* terug. Tijdens de slag raakt Waterbrandt verzeild bij de katholieke troepen, waar hij enige tijd mee optrekt (r. 564-570).

Na het katholieke kamp weer verlaten te hebben, zwerft hij enige tijd rond en komt in de Elzas terecht (r. 592-593). Daar hoort hij dat Frederik in ‘Germersheym’ aangekomen is. Germersheim was in die tijd het hoofdkwartier van Mansveld. Frederik kwam daar 22 april 1622 aan. Waterbrandt gaat naar Germersheim en meldt zich als vrijwilliger bij een compagnie die binnen het belegerde Heidelberg zal trachten te komen. In Heidelberg hoort hij dat Frederik, Mansveld en Christiaan van Brunswijk uit de Neder-Palts willen vertrekken (r. 605-607). Dit vertrek vond plaats enige dagen na de slag bij Höchst aan de Main (20 juni 1622) waar het leger van Brunswijk door dat van

Tilly verslagen werd. Voordat Frederik c.s. uit de Neder-Palts vertrekken komt Waterbrandt met nieuws uit Heidelberg aan en besluit mee te gaan.

Mansveld en Brunswijk besloten richting Elzas te trekken. Door geldgebrek geplaagd konden ze hun troepen nauwelijks soldij betalen.

Ze hoopten in de Elzas genoeg buit en afkoopsommen los te krijgen om de eerste nood te lenigen. Vriend en vijand plunderend trok men door het land. Door alle tegenslag ontmoedigd besloot Frederik zich uit de strijd terug te trekken en ontsloeg hij Mansveld en Brunswijk. Deze laatsten trokken verder door de Elzas en Lotharingen en trachtten overal geld los te krijgen. Dit deden ze onder andere door Mouzon ('Moyson' r. 629) te belegeren en te dreigen met plunderen als men niet een flinke som geld 'bijdroeg' aan de legerkas. Op 13 augustus traden Mansveld en Brunswijk echter officieel in dienst van Nederland en waren hun financiële problemen (voorlopig) opgelost. In Frankrijk hoorden ze van het beleg van Bergen op Zoom door de Spanjaarden onder leiding van Spinola en ze besloten dwars door de Spaanse Nederlanden te trekken om deze stad te ontzetten. Tilly zond daarop het Spaanse deel van zijn leger onder leiding van de Spaanse generaal Cordoba ('Don Cordua' r. 632) er op uit om Mansvelds troepen de pas af te snijden. Op 29 augustus 1622 kwam het bij Fleurus, in de buurt van Gembloux ('Gemblours' r. 631) tot een treffen. Over deze slag, die we beschreven vinden in de r. 632-638, is bekend dat een kleine tweeduizend cavaleristen weigerden te vechten vanwege grote soldij-achterstand. Tijdens de gevechten gingen ze over tot het plunderen van eigen mensen, wat, zoals we al opgemerkt hebben, in de zeventiende eeuw geen uitzondering was. Een verwijzing naar die plundering vinden we misschien in r. 636-637, waar Waterbrandt merkt door 'eygen volck al gheplondert' te zijn.

Een van de deelnemers aan de slag was ene Limbach die twee regimenten van Brunswijk aanvoerde. In *Wonderlicke Avontuer* komen we deze Limbach in r. 633 tegen. Na zes uur vechten bleken de legers van Mansveld en Brunswijk het sterkst. Ze trokken door naar Bergen op Zoom waar ze de Spanjaarden op 4 oktober verjoegen. In r. 855-859 lezen we dat Waterbrandt aan dit ontzet meedoet.

Ondertussen heeft Wintergroen ook niet stilgezeten. Na de slag bij de Witte Berg is ze in handen gevallen van een 'Cosack' (r. 649). Deze kozak hoorde waarschijnlijk bij het kozakkenleger dat de koning van Polen tot steun aan zijn zwager keizer Ferdinand gestuurd had. Een generaal der 'Krabaten' (Kroaten) laat haar daarna door een Hongaarse knecht schaken. (Er is al op gewezen dat de Balkanlanden een van de belangrijkste wervingsgebieden voor de diverse Europese legers vormden.) In r. 765 lezen we dat deze generaal samen

met Tilly tegen Mansveld ten strijde trekt. In een schermutseling sneuvelt hij (r. 768). Kort daarna bevalt Wintergroen van een zoon (r. 778-779). Als we er van uitgaan dat het kind vlak voor de slag bij de Witte Berg (8 november 1620) verwekt is, dan moet het begin augustus geboren zijn. We hebben al gezien dat daar vlak voor, op 16 en 29 juli 1621 gevechten plaats vonden tussen Tilly en Mansveld bij Waidhaus. Een van deze gevechten wordt dan ook waarschijnlijk bedoeld met de ‘Scharmutsinghe’ in r. 766.

Het vertrek van Tilly uit de Boven-Palts, zoals het wordt beschreven in *Wonderlicke Avontuer*, stelt ons voor dateringsproblemen. Acht dagen na de geboorte namelijk gaat Wintergroen met het leger op weg naar de Onder-Palts (r. 783). Als Wintergroen inderdaad begin augustus bevalt, dan moet dat vertrek nog in augustus plaatsvinden. Tilly was in werkelijkheid op 23 september nog in de Boven-Palts waar hij op die datum de plaats Cham bezette. Mansveld vertrok rond 10 oktober 1621 uit de Boven-Palts in de richting van de Onder-Palts. Pas daarna werd Tilly door Maximiliaan achter hem aan gestuurd. Tilly vertrok in werkelijkheid dus niet in augustus naar de Onder-

Fig. 2

Plundering. Gravure door J. Callot.

Palts. Deze ‘fout’ in *Wonderlicke Avontuer* kan allerlei oorzaken hebben. Misschien wilde de auteur wegens ruimtegebrek de manoeuvres van Tilly in de Boven-Palts en diens vertrek naar de Onder-Palts samentrekken, misschien beschikte hij niet over de juiste gegevens? In r. 801 zijn we plotseling in 1622 aangeland op het moment dat Mansveld, na de slag bij Höchst op 20 juni 1622, uit de Neder-Palts vertrokken was en Don Cordua hem probeerde te beletten naar Bergen op Zoom op te rukken. Wintergroen trekt met dit leger van Don Cordua mee (r. 801-804). In r. 811 wordt met de ‘Slacht op de *Meyn*’ de slag bij Höchst aan de Main bedoeld. In r. 833-847 vinden we nogmaals, nu beschreven vanuit Wintergroens standpunt, de slag bij Fleurus (24 augustus 1622). De twee gelieven zijn daar vlak bij elkaar maar in verschillende kampen en zonder het van elkaar te weten. (Het zal nog maanden duren voor ze elkaar weer ontmoeten.) Na het ontzet van Bergen op Zoom werd Mansveld door de Nederlandse regering naar Oost-Friesland gestuurd. Oost-Friesland, dat ten oosten van de provincie Groningen ligt, was zeer nauw met Nederland verbonden en de Staten-Generaal wilden het beschermen. Door

Mansveld te sturen bereikte men ook dat zijn gevreesde leger van Nederlands grondgebied verdween. Mansveld hield Oost-Friesland van november 1622 tot januari 1624 bezet en in die tijd hielden zijn soldaten er vreselijk huis. Plunderingen waren aan de orde van de dag. Naar alle waarschijnlijkheid zijn het déze plunderingen in Oost-Friesland die we in *Wonderlicke Avontuer* ook beschreven vinden. Het is niet duidelijk waarom de auteur niet vermeldt dat het Mansvelds troepen zijn die Wintergroens ouders plunderen. Hij moet ervan geweten hebben want er werd in die tijd veel bekendheid aan gegeven. Er verschenen diverse pamfletten over de schurkendaden van Mansvelds leger in Oost-Friesland.

In een vermoedelijk protestants, maar in ieder geval anti-calvinistisch pamflet, *Spiegel van der Calvinisten Tyrannie ghepleecht in Oost-Vrieslandt, onder het beleyt van den Grave van Mansfelt in dienste van de Generale Staten*, vinden we een aantal van de gruwelijke daden, al dan niet waarheidsgetrouw, beschreven. Naast alle gewone plunderbezigheden als branden, breken en moorden vinden we onder andere het relaas over soldaten die het huis van een oude man binnen dringen. Ze dwingen hem een maaltijd voor hen te bereiden. Tijdens het eten haalt een van de soldaten een gloeiend kooltje uit het vuur en duwt het de oude man in het gelaat. De man deinst vanzelfsprekend achteruit en loopt zo in een mes dat een andere soldaat achter hem gereed houdt. Alsof dat nog niet genoeg is slaan ze de oude man en braden hem met kleren en al boven een vuur waarbij ze bier en wijn over hem heen gieten, want hij ‘broeyde van de hitte van bier ende wijn’. Ook bij andere soldaten zou mensen braden een geliefde bezigheid zijn.

Even verder in het pamflet lezen we over een familie die turf aan het steken is. Soldaten beschuldigen de familieleden ervan hun geld te begraven (wat dé manier was om geld voor plundersers verborgen te houden) en dwingen hen ze naar hun huis te brengen, waar ze ‘des eenen Huysvrouw bestaen te schenden voor des mans ooghen’. Als de man zegt dat hij dat niet kan aanzien, zeggen de soldaten: ‘Meucht ghy 't niet sien, soo sult ghy 't oock niet sien, ghy schelm, ende staken hem syn beyde ooghen uyt’. Het acht bladzijden tellende pamfletje staat vol met dergelijke gruwelijke verhalen waarvan je je kan afvragen of ze allemaal op waarheid berusten, of alleen bedoeld waren om de calvinisten zwart te maken. Dat het leger van Mansveld in Oost-Friesland vreselijk huisgehouden heeft, is echter wel zeker.

Literatuur

Over de dertigjarige oorlog is menige studie verschenen. We noemen een aantal belangrijke: Van het historisch verloop van de dertigjarige oorlog biedt *The*

Thirty Years War van C.V. Wedgwood een algemeen en helder overzicht. G. Parker, *Europe in Crisis 1598-1648*, plaatst de oorlog in een ruimer Europees kader, en geeft een uitgebreide beredeneerde bibliografie. Over de organisatie van de zeventiende-eeuwse legers, wijze van oorlogsvoering en aspecten van het soldatenleven tijdens de dertigjarige oorlog verschaffen H. Langer, *Kulturgeschichte des Dreissigjährigen Krieges* en de brochure van Geoffrey en Angela Parker, *European Soldiers 1550-1650*, vele gegevens. Beide werken zijn bovendien voorzien van talrijke prachtige illustraties. Ook J.W. Wijn behandelt in *Het krijgswezen in den tijd van prins Maurits* zeer uitvoering tal van zeventiende eeuwse krijgsaspecten betreffende organisatie, tactiek, bewapening, etc. Hij is echter in het bijzonder gericht op de Nederlandse situatie. Een literaire neerslag van de dertigjarige oorlog vindt men ook in de *Abentheurliche Simplicissimus* van H.J.C. von Grimmelshausen (1669) en in *De Vuuraanbidders* van Simon Vestdijk (1947).

7 West-Indië

West-Indië neemt in *Wonderlicke Avontuer* een bijzondere plaats in. Waterbrandt besluit er een oplossing voor de financiële problemen van zijn familie te gaan zoeken en vindt die ook. In het vorige hoofdstuk hebben we opgemerkt dat het gedeelte van ons verhaal dat in de oorlog speelt een realistisch karakter heeft. In dit hoofdstuk willen we nagaan in hoeverre dit realisme in het stuk over Waterbrandts West-Indië-vaart gehandhaafd blijft. Daarnaast gaan we kort in op de mogelijke functie die het West-Indiëverhaal heeft.

Hoewel het al in 1492 door Columbus was ontdekt, kwam de handel op West-Indië pas in de loop van de zestiende eeuw echt op gang. Vooral Spanje en Portugal profiteerden van de rijkdommen die dit gebied bood. Spanje financierde met de daar verkregen winsten zelfs een groot deel van haar strijd in de Nederlanden. Omstreeks 1600 kwam ook de Nederlandse handelsvaart op West-Indië langzaam tot ontwikkeling (zeer tot ongenoegen van Spanje). Er gingen in de Republiek al snel stemmen op om, in navolging van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, de handelsbelangen op West-Indië te bundelen. Tijdens het twaalfjarig bestand met Spanje (1609-1621) konden de Staten-Generaal hier geen toestemming voor geven omdat Spanje dat als een oorlogsdaad zou opvatten en het bestand dus in gevaar gebracht zou worden. Met het eind van het bestand veranderde deze situatie echter. De Staten-Generaal realiseerden zich dat een verzwakking van de Spaanse positie in West-Indië een belangrijk wapen in de strijd kon zijn. Vooral om die reden verleenden zij op 3 juni 1621 een octrooi waarmee de West-Indische Compagnie (WIC) formeel werd opgericht. De WIC kreeg een monopolie op handel en verkeer met Noord- en Zuid-Amerika (toen nog vaak als geheel 'West-Indië' genoemd) en West-Afrika, maar zou onder toezicht van de Staten-Generaal staan. Om het doel van winst maken te combineren met een ander doel, de strijd tegen Spanje, zou de WIC zich vooral gaan bezig houden met de kaapvaart. Handel en kolonisatie kwamen op een tweede plan, maar werden zeker niet veronachtzaamd. Per slot van rekening kon men ook daarmee Spanje dwars zitten. De WIC werd zo een van de speerpunten in de strijd tegen Spanje en kon daarom rekenen op belangrijke bijdragen van de overheid.

Waterbrandt vertrekt in 1623 naar West-Indië. De toenmalige lezer

zal, gezien het monopolie van de WIC, aangenomen hebben dat hij in dienst van de WIC trad. De eerste schepen die door de WIC werden uitgezonden hadden nog vooral handels- en ontdekkingsdoeleinden, er was nog geen geld voor een agressievere optreden. In overeenstemming daarmee lezen we in r. 1192-1193 dat Waterbrandts reis tot doel heeft ‘landen ende plaetsen te ontdekken’. Naast de handel werd de kaapvaart echter niet vergeten. In *Wonderlicke Avontuer* vinden we twee verwijzingen naar de kaapvaart. Zowel in r. 1234-1235 als in r. 1279-1280 is sprake van de verovering van Spaanse schepen. Ook de vermelding van Waterbrandts gevangenschap in Brazilië in r. 1238 verwijst naar Nederlands-Spaanse vijandelijkheden. Brazilië was een kolonie van Portugal dat in die tijd met Spanje een dubbelkoninkrijk vormde.

Al meteen na de oprichting van de WIC ontstonden er meningsverschillen over het feit of nu kaapvaart of handel en kolonisatie het belangrijkste doel moest zijn. Zoals we al zagen was de kaapvaartpartij het sterkst. In r. 1233-1234 wordt de rechtvaardigheid van het veroveren van Spaanse schepen ter discussie gesteld. Vinden we hierin misschien een echo van de oppositie binnen de WIC?

De reis

De reis van Nederland naar West-Indië duurde gemiddeld zes weken. Vanuit Nederland werd eerst naar de Canarische of naar de Kaap Verdische eilanden gevaren, waar verse mondvoorraad en eventueel handelswaar ingeslagen kon worden en van waar de tocht over de Atlantische Oceaan het kortst was. Waterbrandt reist via de Canarische eilanden (r. 1202-1203). Hij vertrekt in de voorzomer van 1623, komt in december van dat jaar weer terug en is dus ongeveer zes maanden onderweg. Dat komt ongeveer overeen met de reisduur die A. Cabeliau, die in 1599 als rapporteur voor de Staten-Generaal naar West-Indië is geweest, nodig had, om heen en weer te zeilen en ook nog op ontdekkingsstocht te gaan.

We hebben geprobeerd te achterhalen of de reis van Waterbrandt misschien een werkelijke reis als achtergrond heeft gehad. N. Wassenaer maakt in zijn jaaroverzicht van 1623 melding van een reis die daartoe gediend kan hebben. Onder juni 1623 wordt het volgende meegedeeld:

De Bewint-hebbers van de West-Indische Compagnie (...) senden om den treyn van handelinghe te onderhouden drie schepen uyt het Lant, de Orangie Boom, de Grijpemde Arent, en de Liefde: op hope van het eerste avancement voor de Compagnie die noch niet voltoyt was te becomen.
(Wassenaer, deel V, p. 92r)

Onder december 1623 wordt de terugkeer van een van deze schepen beschreven:

In het midden van dese maent is in Texel ghearriveert, het eerste Schip tot voordeel van de geoctroyeerde West-Indische Compagnie, de Grypende Arent gheenaemt, als Admirael, daer Jan Jarichs van Staveren Schipper op was, brengt Toback en S. Martens hout, sijn ladinghe op het Eylandt Bonnes Aires becomen hebbende (Wassenaer, deel VI, p. 61r)

Wassenaer vermeldt verder dat Jarichs de Spaanse gouverneur van Bonaire op zijn schip gevangen hield. Om vrij te komen had deze beloofd water te wijzen en hout te leveren. Voordat hij zijn belofte kon uitvoeren, ontsnapte hij echter. Toen Jarichs' mannen daarna zelf op zoek gingen naar water en hout werden ze door de Spanjaarden overvallen, waarbij menig Nederlander het leven liet. Desondanks lukte het Jarichs zijn schip vol te laden met tabak en St. Maartenshout (dat bij de verfindustrie gebruikt werd). Daarnaast nam hij enkele kruiden en zaden mee voor de universiteit in Leiden. Van een trip naar Brazilië noch van het kapen van Spaanse schepen is echter sprake.

Fig. 3

Den Dubbelen Arent een Westindis Vaerder. Gedeelte van een gravure door R. Zeeman.

Net als Waterbrandt vertrekt Jan Jarichs in de voorzomer van 1623 en komt hij in december van dat jaar weer terug. Er zijn echter te veel verschillen tussen de twee reizen om te concluderen dat we in *Wonderlicke Avontuer* een beknopte beschrijving van de reis van de Grypende Arent vinden. Natuurlijk is het wel mogelijk dat de auteur gegevens over die reis gecombineerd heeft met informatie over andere reizen, al dan niet aangevuld met eigen fantasie. Een directe relatie tussen de werkelijkheid en Waterbrandts reis naar West-Indië hebben we echter niet kunnen vaststellen.

Feit en fictie

Informatie over reizen naar West-Indië was toendertijd zeker beschikbaar. In veel van die reisverslagen wordt West-Indië, zoals in *Wonderlicke Avontuer* in r. 1206-1221, afgeschilderd als een 'Aerts Paradijs'. Rijkdom van de natuur en het aangename klimaat worden uitvoerig beschreven en vaak wordt daarbij het gebruik van de fantasie niet geschuwd. Een voorbeeld van zo'n vermenging van verbeelding en werkelijkheid vinden we in het reisverhaal van de Engelsman Raleigh. Zijn werk werd in 1598 in het Nederlands vertaald en heeft grote invloed gehad op de beeldvorming over West-Indië - Raleigh beschrijft dit gebied als El Dorado, het goudland. Het goud zou hier en daar op straat liggen. Er zijn zelfs meerdere expedities uitgerust om op zoek te gaan naar de rijkdommen die Raleigh beschreven had. Zonder het gewenste resultaat natuurlijk.

Ook Wassenaer benadrukt de enorme rijkdommen van West-Indië:

Het lant is seer schoon, vol van Schapen en ghevoghelt, soo wel tam als wilt, overvloed van alles tot 's menschen leven noodich: die hem derwaerts soude willen laten transfereren sal niet behoeven te wercken, alsoo alle provisie daer te veel is (Wassenaer, deel VI, p. 61v)

Hoe fantastisch deze en andere beschrijvingen van West-Indië ook mogen zijn, het blijft een feit dat er met de handel op dat gebied enorme winsten gemaakt zijn. De fraaie verhalen moeten dus op zijn minst voor een deel op waarheid hebben berust.

Functie

Het relaas over West-Indië neemt in *Wonderlicke Avontuer* een opvallende plaats in. Het vormt met de avonturen die in de oorlog spelen geen organisch geheel. Even afgezien van de mogelijkheid dat alles echt gebeurd is, lijkt het er met de haren bijgesleept om Waterbrandt een fortuin te verschaffen. Dat had de auteur hem op een eenvoudige manier ook tijdens zijn oorlogsbelevissen kunnen laten vinden.

De vraag dringt zich op waarom West-Indië in *Wonderlicke Avontuer*

is opgenomen, vooral als we merken dat op de titelpagina over de oorlog met geen woord gerept wordt, terwijl *West-Indiën* er expliciet genoemd wordt.

Opvallend is dat in *Wonderlicke Avontuer* bijna niets verteld wordt over het leven aan boord en de belevenissen tijdens de zeereis. Daarentegen wordt er veel aandacht besteed aan de beschrijving van het ‘Aerts Paradijs’ en aan de schat die Waterbrandt tijdens de reis verzamelt. Deze aandacht geeft misschien een aanwijzing voor de mogelijke functie van het West-Indië-verhaal.

Het bijeenbrengen van het voor de WIC benodigde kapitaal verliep moeizaam. De potentiële beleggers waren zeer terughoudend.

Vandaar dat men er toe over ging reclame te maken voor de WIC. In vele pamfletten en aanplakbiljetten werd gewezen op de grote winstmogelijkheden die West-Indië bood. Het is mogelijk dat *Wonderlicke Avontuer*, bedoeld of onbedoeld, tot deze reclamecampagne heeft bijgedragen. Het werkje kwam op de markt in een periode dat men nog druk bezig was het beginkapitaal voor de WIC bijeen te krijgen. Ook kan *Wonderlicke Avontuer*, weer bedoeld of onbedoeld, aangesloten hebben bij toendertijd gevoerde propaganda om kolonisten aan te trekken. Een van de doelstellingen van WIC was het (laten) koloniseren van overzeese gebieden. Weliswaar kreeg de kaapvaart de meeste aandacht binnen de WIC, maar kolonisatie werd toch niet helemaal verwaarloosd. Al in 1623 werden door de WIC kolonisten naar Nieuw Nederland (rond het huidige New York) gebracht. Ook in later jaren en naar andere gebieden gebeurde dat. Misschien heeft voor sommigen het aantrekkelijke beeld van de Nieuwe Wereld in *Wonderlicke Avontuer* wel de doorslag gegeven bij de beslissing kolonist te worden.

Hoewel het niet uitgesloten is dat West-Indië in ons verhaal een propaganda-functie heeft gehad, is het aannemelijker dat de uitgever het als klantenlokker heeft bedoeld. Met het opnemen van een verhaal over West-Indië speelde hij waarschijnlijk in op de grote belangstelling die er in die dagen voor dat gebied en voor alle verre, vreemde landen bestond. De titelpagina had in die dagen vaak de functie die de cover van een tijdschrift tegenwoordig heeft: de klanten tot kopen bewegen, door hun nieuwsgierigheid te prikkelen. De uitgever vermeldde dus juist op die plaats de zaken waarvan hij verwachtte dat de lezers ze interessant zouden vinden en dat dan zo opvallend mogelijk. Vandaar misschien dat we op de titelpagina van ons verhaal West-Indië op zo'n opvallende manier aantreffen.

Een speciale groep belangstellenden vormden de mensen die geld in de WIC geïnvesteerd hadden. Dat was een gevarieerde groep: van schatrijke kooplieden, die duizenden guldens inbrachten, via boek-

houders tot arbeiders en eenvoudige kamermeisjes die op afbetaling een aandeel van vijftig gulden gekocht hadden. Bij deze aandeelhouders moet nog eens extra belangstelling voor West-Indië bestaan hebben: daar moest immers hun dividend verdiend worden. Juist daarom wilde men misschien graag een boekje kopen dat volgens de titelpagina over ‘Gout ende Paerlen uyt *West-Indien*’ handelde.

Literatuur

Om een algemeen overzicht te krijgen van de West-Indische Compagnie geeft het boek *De West-Indische Compagnie* van Menkman een aardig beeld, hoewel de tijd die voor ons verhaal van belang is kort behandeld wordt. Veel informatie bevat de inleiding van *De Nederlanders in Brazilië 1624-1654* van C.R. Boxer. Dit boek beperkt zich tot Brazilië. De meest recente publikatie op dit gebied is echter P.J. van Winter *De Westindische compagnie ter Kamer Stad en Lande*. Wat de Nederlandse expansie in de zestiende en zeventiende eeuw in Zuid-Amerika betreft verwijzen we naar de boeken van Netscher, *Geschiedenis van de koloniën Essequibo, Demerary en Berbice*, en Goslinga, *The Dutch in the Carribean and the Wild Coast 1580-1680*.

8 Uitgever

Biografische bijzonderheden

Nicolaes Geelkerck werd geboren te Scherpenzeel. Zijn geboortjaar is onbekend, maar kan bij benadering rond 1585 gesteld worden. Hij stierf in 1656, in zijn toenmalige woonplaats Arnhem.

Tussen 1614 en 1616 was hij werkzaam als cartograaf, zowel in Friesland als in Amsterdam. Van 1616 tot 1628 woonde hij te Leiden, waar hij naast zijn graveurschap ook werkte als uitgever en vertaler van verschillende boekwerken. In 1628 verhuisde hij naar Arnhem, waar hij een aanstelling kreeg als kaartmaker voor de *Historia Gelrica*, de officiële Gelderse geschied- en landbeschrijving. In 1630 werd hij aangesteld tot landmeter van de provincie Gelderland.

Fonds

Geelkercks biografie (zie literatuuropgave) levert veel gegevens op over zijn kaartgraveurschap, maar zegt weinig over zijn bezigheden als uitgever. Informatie hierover kunnen we alleen uit de samenstelling van zijn fonds halen. We hebben geprobeerd dit fonds te reconstrueren, voornamelijk op grond van drukkerscatalogi van enkele grote bibliotheken, aangevuld met gegevens uit pamflettcatalogi. Hoewel we niet zeker kunnen zijn van de volledigheid van deze lijst, menen wij zijn eerste uitgave in 1616 te moeten plaatsen en zijn laatste uitgave in 1639.

In Geelkercks fonds troffen wij globaal genomen de volgende categorieën aan:

- kaarten van plaatsen, reizen en belegeringen;
- teksten over belegeringen;
- vier teksten over de dertigjarige oorlog;
- teksten over raadsverkiezingen in verschillende plaatsen;
- teksten en gravures over de prins van Oranje;
- het verslag van een reis van J. van Spilbergen naar Oost- en West-Indië.

De raakvlakken tussen *Wonderlicke Avontuer* en andere teksten uit dit fonds zijn gering. Er zijn slechts vier teksten van vergelijkbare omvang. Er is wel een aantal teksten over de dertigjarige oorlog; deze geven echter alleen zakelijke informatie en zijn niet verweven met

een of andere liefdesgeschiedenis. Pure liefdesverhalen of vergelijkbare verhalen over (fictieve) personen, komen evenmin voor.

Auteur en graveur van Wonderlicke Avontuer

De auteur van *Wonderlicke Avontuer* is onbekend. Alleen Waller noemt Geelkerck als auteur, maar zegt niets over de eventuele boeken die hij geschreven zou hebben. Over het auteurschap van ons boek blijven we dus in het duister tasten.

Wie de titelprent heeft vervaardigd is eveneens onbekend, hoewel het aannemelijk zou zijn om Geelkerck als de maker aan te wijzen. Hij was immers een gerenommeerd graveur en over een aantal teksten uit zijn fonds wordt uitdrukkelijk vermeld dat hij de graveur is. Ook wordt hij door Dronckers en Muller vermeld als de maker van de titelprent van *Wonderlicke Avontuer*. Dit alles blijft echter hypothetisch en we kunnen alleen zeker zijn van Geelkercks uitgeverij van *Wonderlicke Avontuer*.

Literatuur

De biografische gegevens zijn geheel gebaseerd op *Nicolaes van Geelkercken. Een Gelders kartograaf uit de zeventiende eeuw*. De door ons gereconstrueerde fondslijst is gebaseerd op pamflettencatalogi, de drukkerscatalogus van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam en de Koninklijke Bibliotheek en het zogenaamde ‘apparaat Enschede’, aanwezig in de Bibliotheek van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels. De vermelding van de jaren 1616 en 1639, waartussen Geelkerck als uitgever actief was, zijn respectievelijk afkomstig uit H.C. Rogge, *Beschrijvende catalogus der pamflettenverzameling van de Remonstrantse kerk te Amsterdam, 1863-'66* en het apparaat Enschedé. F.G. Waller noemt Geelkerck als auteur in zijn *Biografisch woordenboek van Noord-Nederlandse graveurs*. E. Dronckers, in de *Catalogus van Nederlandse en Vlaamse boeken in de verzameling van F.G. Waller* en F. Muller in de *Catalogus van populaire proza-schrijvers* vermelden Geelkerck als graveur van de titelprent.

9 Titelprent

De titelprent, die 12 bij 9,5 centimeter meet, is een ets. In het algemeen werd in de zestiende eeuw het etsen als een snelle, goedkope manier van graveren beschouwd. Wanneer we de titelprent bestuderen, constateren we dat deze een tweeledig karakter bezit.

Symbolisch karakter

De cirkelvormige band, waaruit aan de linkerkant schatten te voorschijn komen, interpreteren we als een hoorn des overvloeds. Dat is een bekend symbool voor rijkdom en vruchtbaarheid. Het gebruik van dit beeld vindt zijn oorsprong in klassieke mythen en tradities. Zo wordt er bijvoorbeeld in een Griekse mythe verhaald van de geit Amalthea. Deze geit zoogde Zeus. Toen de geit veranderd werd in een ster brak één van de hoorns af. Zeus kreeg deze hoorn gevuld met fruit. Op de meeste afbeeldingen stromen dan ook fruit en veldvruchten uit de hoorn des overvloeds.

Vanuit de overleveringen wordt de hoorn des overvloeds later op verschillende manieren gebruikt. Men kan de hoorn terugvinden in schilderijen, op monumenten, in beeldhouwwerken, op munten, als boekdrukkersvignet en in emblematabundels. De wijze van afbeelden loopt nogal uiteen omdat de hoorn een attribuut kan zijn van verschillende goden, godinnen of personificaties. Zo vinden we bijvoorbeeld de graangodin Ceres of de personificatie van de overvloed (Abundantia) met de hoorn afgebeeld, maar ook vindt men hem op afbeeldingen die de aarde, Europa of Afrika symboliseren. De centrale betekenis van de hoorn des overvloeds kan vergezeld gaan van velerlei bijbetekenissen, afhankelijk van de context waarin de hoorn staat. Zo kan hij wijzen op succes, staatkunde, ware vriendschap, rechtvaardige verdeling van het geluk en slimheid.

De hoorn op de titelprent van *Wonderlicke Avontuer* vertoont verschillen met de ‘traditionele’ hoorns. Zo komt er uit de hoorn van *Wonderlicke Avontuer* geld, terwijl er uit de andere hoorns meestal granen en vruchten komen. Tevens wordt de hoorn in *Wonderlicke Avontuer* niet door iemand vastgehouden. De andere hoorns komen nooit zelfstandig voor; ze krijgen pas betekenis binnen het geheel. Deze twee punten zouden kunnen inhouden dat de hoorn hier alleen op materiële rijkdom betrekking heeft.

Realistisch karakter

Op de hoorn staan realistische afbeeldingen. Deze vertonen een episodische opbouw. We kunnen daarvan spreken omdat de titelprent een aantal gebeurtenissen, die in het verhaal voorkomen, in chronologische volgorde weergeeft. Het verhaal begint rechts onderaan; verloopt langs de boog en eindigt linksonder. Eerst zullen we proberen de negen situaties die op de hoorn staan, te plaatsen in het verhaal. Daarna kijken we naar de situaties die in het midden staan.

We beginnen rechts onderaan en zien dat Wintergroen het ouderlijk huis verlaat (r. 106-108). De jurk die op de voorgrond ligt, is de vrouwenkleding die zij afwerpt (r. 130). Laten we dit gemakshalve ‘situatie 1’ noemen, dan is in ‘situatie 2’ Waterbrandt inmiddels ten strijde getrokken.

‘Situatie 3’ laat ons Waterbrandt zien, die op een bed ligt en Wintergroen die, nog steeds verkleed als man, bidt tot God (r. 209-210). De tobbe vinden we terug in r. 203-205.

In ‘situatie 4’ loopt Waterbrandt tegen een boom en valt (r. 318-320). Ondanks alle tegenslagen vindt het huwelijk plaats in ‘situatie 5’ (r. 385-386).

De ontsnappingspoging van Waterbrandt (r. 516-521) en de moord op de ‘*Cosacken Ritmeester*’ (r. 722-723) komen beide in aanmerking voor ‘situatie 6’. Ook voor ‘situatie 7’ zijn er twee mogelijkheden, namelijk de passage waarin Waterbrandt een boer ‘wel zeker nam’ (r. 579-582) en die waar ‘een Scharmutzsinghe tusschen de Mansveltsche ende Keysersche gheviel’ (r. 766-767). We komen voor problemen te staan wanneer we de juiste combinatie trachten te bepalen. Zo wijken we bijvoorbeeld van de chronologische volgorde af als we voor ‘situatie 7’ de passage over Waterbrandt en de boer kiezen. Tot een sluitende interpretatie kunnen we hier niet komen. ‘Situatie 8’ is eenvoudiger te situeren. Na de herkenning en hereniging (r. 950-995) gaan ze gedrieën verder (r. 996-997). Wintergroen leunt blijkbaar op Waterbrandt's stok (r. 957). Het verhaal eindigt met ‘situatie 9’, waar de schat uit de hoorn komt. Deze schat symboliseert waarschijnlijk de rijkdommen van West-Indië (r. 1205-1221) als datgene wat Waterbrandt meeneemt uit dat land (r. 1266-1268). De situaties die in het midden staan zijn niet allemaal even gemakkelijk te plaatsen. Zo kan de man aan het water bij het kasteeltje zowel Waterbrandt zijn die ten einde raad is (na r. 469), als de oude vrijer (uit r. 136). De situatie links waar een man van een in slechte staat verkerende boot duikt zou terug kunnen slaan op de passage waar Waterbrandt in een schipbreuk verzeild raakt (r. 869-896). Rechts zien we een persoon die in het water ligt en iets vasthoudt. Dit zou één van de mensen kunnen zijn die overboord gevallen is (r. 817)

maar het kan ook Wintergroen zijn, die in het water is gesprongen om haar kind te redden en zich door een paard op het droge laat trekken (r. 820-827). Tenslotte zien we in de verte nog een ontploffing en twee legers die op elkaar afstormen (r. 534-535). Deze veldslag zou misschien de slag bij Wimpfen kunnen zijn (die hiervoor p. 44).

Literatuur

In *De Grafische Technieken* laat F. van der Linden allerlei aspecten van het etsen zien. Informatie over de hoorn des overvloeds komt voornamelijk uit handboeken over iconologie en emblematiek. Bijvoorbeeld *Iconologia, oft uytbeeldinghe des verstands* van C. Ripa en *Emblemata, Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI und XVII Jahrhunderts* van A. Henkel en A. Schöne.

Aanwijzingen bij het lezen van de tekst

Het Nederlands uit de zeventiende eeuw vertoont verschillen met ons huidige taalgebruik, zowel ten aanzien van de spelling als de grammatica. Om het lezen van het verhaal iets te vergemakkelijken vermelden we hier enkele taalverschijnselen die in *Wonderlicke Avontuer* veel voorkomen.

- *klinkerverlenging*

Het is gebruikelijk dat een klinker verlengd wordt met een 'e'. Voorbeelden hiervan worden gevonden in de woorden 'daer' (371), 'staende' (492), 'Avontuer' (titel) en 'moey' (1246).

- *dubbele ontkenning*

Ontkennende woorden als 'niet' of 'geen' gaan in de zeventiende eeuw nog vaak vergezeld van het woordje 'en'. Zo'n dubbele ontkenning zien we in 'dat sy hem noch gheen seecker teyken van uytnemende liefde getoont en hadde' (42-43). En in '... soo en dorfden hy hem niet openbaer maken...' (573-574).

- *meervoudsvorm van het werkwoord*

Bij een onderwerp in het enkelvoud wordt soms een werkwoordsvorm op '-n' gehanteerd: 'Desen... last... die haer somtijds bedroefden' (59),

- *samentrekking*

Dit verschijnsel gebruiken wij ook in ons taalgebruik. Zo levert de volgende zin voor ons geen enkele moeilijkheid op: 'Desen ongheluckigen dan wert daer ghevangen, ende beschuldicht een verspieder te wesen...' (r. 510-511) (voor 'beschuldicht' is 'wert' weggelaten). Maar in de zeventiende eeuw was ten aanzien van dit taalgebruik meer geoorloofd dan nu. Zo is de volgende zin voor ons problematisch, terwijl deze naar toenmalige normen aanvaardbaar was: 'Na dat de belegheringe ghe-eyndicht, ende *Sr. Waterbrandt* weynich over ghegaert hadde, heeft hy ... (858-860).

- *deelwoordconstructies*

In de tekst wordt het tegenwoordig deelwoord veel vaker gebruikt dan in het moderne Nederlands: 'De *Neapolitanen*, *Spaenschen* ende *Walen* hare Victory vervolghende, en *Sr. Waterbrandt* op sijn stuck lettende, kreegh onder de dooden elders een Spaens Kasack by der hande, springt op, ende houdt hem als een *Neapolitaen*, treckende alsoo teghen sijn vrienden, door-stootende in het aendringhen diversche *Italianen* en *Spaenjaerden*' (554-559).

Lijst van veel voorkomende woorden; hun betekenis en enkele voorbeelden uit de tekst

Deze woorden worden in de voetnoten niet telkens meer verklaard:

als: toen (160)

also(o): omdat (96, 31), toen (88), op die manier (114, 474), zo (145, 154), daarom (514), indien (482)

daer: waar (79, 94), daar (770, 787)

de welck(e): die; betrekkelijk voornaamwoord (139, 661)

doen: toen (293)

door dien (dat): omdat, doordat (377, 949)

eer langhe: weldra (490, 1063)

ha(e)r(en): haar (36, 55), hen, hun (76, 198), zich (265)

so(o) haest: zodra (128, 794)

hem: hem (42, 83), zich (139, 323)

(in) middelertij(dt): inmiddels, ondertussen (34, 303)

mocht(e): kon (292)

na(e): naar (47, 114), na (485, 640)

naer: na (147, 463), naar (238, 113)

so(o): toen (169, 23), zo (75, 60), als (84), dan (881, 89), zoals (428)

tot: tot (112, 138), te (461, 856), naar (375), voor (678), als (728)

vo(o)rder(s), voor(t)s: verder (378, 448)

In de woordverklaring onderaan de bladzijde wordt door middel van een asterisk verwezen naar het zakencommentaar op p. 109-114.

3, 6, 9

3, 6, 9 *S^r*: Sinjoor, heer (persoon van aanzienlijke stand)
verslaghen: gesneuveld, gedood
uyt-nemenden: bijzondere, buitengewone

Wonderlicke Avontuer, Van twee Goelieven, de eene ghe-naemt *Water-brant, ende de andere Winter-groen.*

[5] Nu onlanghs ghebeurt aen een Jonghman die men meende ver-slaghen
 [6] te zijn, ende een Jonckvrouw, de welcke men meende verdroncken
 [7] te zijn, maer na duysent avonturen wederom in vreughden te sa-
 [8] men ghekomen zijn, mede brengende eenen uyt-nemenden schat
 [9] van Gout ende Paerlen uyt WEST-INDIEN.

[10] SEER Eerwaerdighe Heer ende Vriendt, naer
 [11] ouder ghewoonte en konde ick niet na laten,
 [12] u desen wonderlicke vremde gheschiedenisse
 [13] van sekere twee Goelieven mede te deylen, door^{13/14}
 [14] dien dat ick u daer mede meen eenen seer aen-
 [15] ghenamen dienst te doen, want ick achte des-
 [16] ghelijcks noyt in onsen tijdt ghebeurt te zijn,
 [17] ende wil u lieden bij desen ghebeden hebben, mijn ten besten te^{17/18}
 [18] houden, dat ick de namen der Personen hebbe verandert, uyt
 [19] reden, om dat sy het selve op alle Vriendtschap op my be-^{19/20}
 [20] gheert hebben, en derhalven stelle ick voor des Jonghmans^{20/22}
 [21] naem *Sr. Water-brandt*, ende voor de Dochter *Joufrou Winter-*
 [22] *groen*: wiens Historie aldus vervolght.

[23] Anno 1620. So wierde onder het beleydt van *Colonel Frenck*,²³
 [24] seker Krijghsvolck op de Frontieren van Nederlandt aen ghe-²⁴
 [25] nomen, om *Frederick Paltz-Graef vanden Rhijn*, in sijn gherecht te²⁵
 [26] assisteren.

[27] In dese tijden so is het gebeurt dat een seer expert Jongman,²⁷
 [28] ghe-naemt *Sr. Water-brandt*, met eene seer uyt-nemende schoone

13/14 *door dien dat*: omdat

17 *u lieden*: U (verwijst naar *Eerwaerdighe Heer ende Vriendt*, r. 10); *ghebeden hebben*: verzoeken

17/18 *mijn ten besten te houden*: het mij niet kwalijk te nemen

19/20 *op alle Vriendtschap op my begheert hebben*: in alle vriendschap van mij verlangden

20 *stelle ick voor*: zet ik in de plaats van

20/22 *stelle... Wintergroen*: * (zie Zakencommentaar)

23 *Colonel Frenck*:*; *beleydt*: gezag

24 *Frontieren*: landsgrenzen

25 *Frederick Paltz-Graef vanden Rhijn*:*; *gherecht*: gerecht (De interpretatie dat de graaf in zijn gerecht geassisteerd dient te worden, lijkt ons onwaarschijnlijk. Mogelijkerwijs is hier sprake van een zetfout; *gherecht* zou dan *ghevecht* moeten zijn, waartoe het krijghsvolck uit r. 24 zijn dienst moet verlenen.)

27 *expert*: kundig, geleerd

[29] jonghe Dochter ghe-naemt *Joufvyrou Winter-groen*, in een sonder-^{29/30}
 [30] linghe Coutenantie ghekomen is, ghelijck hier in Nederlandt
 [31] somtijts ghebeurt, ende alsoo het twee Goeliefkens van eenen
 [32] ouderdom waren (doch de Dochter wat jongher als den voor-^{32/33}
 [33] seyden Jonghman) soo hadden sy dies niet teghenstaende^{33/34}
 [34] de Mutze op malkanderen gheworpen. Doch in middelertijt³⁴
 [35] soo hadden de Ouders van dese jonge Dochter, voor ghenomen
 [36] haer ten houwelijck te besteden aen eenen ouden rijcken vreck,
 [37] ende deselvighe daerom wat af ghehouden van andere coute-^{37/38}
 [38] nantie.

[39] Dese gheruchten ghekomen zijnde ter ooren van *Sinjoor*
 [40] *Waterbrandt*, ende hy dit seer wel gheloovende, uyt reden dat
 [41] sijn Lief niet meer ten voorschijn en quam, als sy wel plach,⁴¹
 [42] ende oock dat sy hem noch gheen seecker teycken van uyt-ne-
 [43] mende liefde getoont en hadde, daerom heeft hy ooc alle mid-
 [44] delen aengewent om den brant der liefden te blussen. Maer och
 [45] lacy! het was al Oly in 't vyer, en geen apparentie van troost.⁴⁵
 [46] Daerom hy ten langhen laetsten (na dat hy al hadde ghedaen
 [47] dat hy wist te doen, hoorende de Trommel roeren, na het out
 [48] spreek-woordt *desperatio facit aut monachum aut militem*,) diens⁴⁸
 [49] heeft ghenomen, ende is opwaerts ghetrocken voor Soldaet⁴⁹
 [50] na Boheemen.

[51] Dese voornoemde Dochter dit vernomen hebbende, beel-
 [52] den haer vastelick in dat *Sinjoor Waterbrant* uyt mistroostig-
 [53] heydt vertrocken was, daeromme *Joufvrouws Wintergroens*
 [54] blakende Liefde oock eerst begonste te branden, ende heeft vast
 [55] voorghenomen, gheen andere Liefde in haer herte te laten wor-
 [56] telen, ofte sy moest eerst weten waer haren *Waterbrant* vervaren^{56/57}
 [57] was.

[58] Desen grooten swaren last heeft sy alleene moeten draghen,

29/30 *in een sonderlinghe Coutenantie ghekomen is*: tot een bijzondere omgang gek men is

32/33 *voorseiden*: genoemde

33/34 *hadden sy (...) de Mutze op malkanderen gheworpen*: waren zij op elkaar verliefd geworden

34 *in middelertijt*: ondertussen

37 *deselvighe*: haar (verwijst naar *jonge Dochter*, r. 35)

37/38 *andere coutenantie*: omgang met anderen

41 *als sy wel plach*: zoals ze gewoon was

45 *lacy*: helaas, *apparentie van*: vooruitzicht op

48 *desperatio facit aut monachum aut militem*: de wanhoop maakt (iemand) ofwel monnik, ofwel soldaat

49 *voor*: als

56/57 *waer haren Waterbrant vervaren was*: waar haar Waterbrandt gebleven was

[59] die haer somtijds bedroefden, ende somtijds niet weynich
 [60] verheughde, ja oock so seer, dat sy meer vermaecks sचेpte in de
 [61] ghedachten van haren lieven *Waterbrandt*, dan met den Ouden
 [62] Kaes-jager te bedde te gaen.⁶²

[63] Desen ouden tsa sa, somtijds by haer komende, wilden op⁶³
 [64] zijn manier haer met een Kusken vereeren, voorwendende
 [65] als dat hy hare Ouders daer toe beweeght hadde, om het ja-
 [66] woordt te hebben, ende dat de schortinghe maer nu alleen⁶⁶
 [67] aen haer en was: ende hy begonste met sijn berumpelt back-^{67/68}
 [68] huys dit Diertjen te kussen, haer alle vriendschap toonende
 [69] waer hy konde ofte mochte: daer sy sulcken vermaeck in hadde
 [70] als een Dief tot hangen, om dat sy een andere snof in haer neus⁷⁰
 [71] hadde. Want haer lagh in het hoofd en maelde, het geene sy eens⁷¹
 [72] van haer Speelnoot hadde hooren zeggen, te weten, dat het met⁷²
 [73] de oude Mans gaet, als het met de Boomen doet die aen het
 [74] uytgaen zijn, die noch hier en daer een groen blaetjen hebben,⁷⁴
 [75] maer nemen van daghe tot daghe soo af, dat het op eenen So-
 [76] mer met haer ghedaen is.

[77] Middeler tijdt en quam dese Deeren gheen bequamen wint^{77/8077/81}
 [78] over, om met hare ghedachten de Havens van haren lieven
 [79] *Waterbrandt* te beseylen, daer op sy fantaseerden nacht ende
 [80] dach: ende ondertusschen soo quam de Moeder ende Vader
 [81] haer aen boort met het Schip van rijckdom, verthoonden haer
 [82] op het alder-cierlickste, de goedtheydt ende Rijckdom van desen
 [83] ouden, ende de ghemackelicke daghen die sy by hem soude kon-
 [84] nen hebben so sy hem troude.

62 *Kaes-jager*: oude rokkenjager (negatief gebruikt voor een oude man die naar jonge meisjes kijkt)

63 *tsa sa*: geilaard

66 *schortinghe*: het enige wat er nog aan ontbrak

67 *berumpelt*: gerimpeld

67/68 *back-huys*: bakkes, gezicht

70 *snof*: geur, reuk

71 *haer lagh in het hoofd en maelde*: het ging steeds maar door haar hoofd

72 *van haer Speelnoot*: door haar vriendin

74 *uytgaen zijn*: afsterven zijn, doodgaan zijn

77/80 *Middeler tijdt... dach*: Ondertussen lukte het dit meisje niet iets te verzinnen om haar lieve *Waterbrandt* te bereiken

77/81 *bequamen wint over; de Havens (...) te beseylen; quam (...) haer aen boort; Schip van rijckdom*: dit zijn allerlei uitdrukkingen die afkomstig zijn uit de scheepvaart. Waarschijnlijk zijn ze bewust als stijlmiddel in deze alinea gebruikt

[85] *Winter-groen* badt aen hare Ouders wat uytstel, en veyns-⁸⁵
 [86] den haer dat sy den ouden wel beminde: het welck desen ouden
 [87] Susannes Boef verstaende, wist qualick wat hy van blyd-⁸⁷
 [88] schap doen zoude. Ende alsoo hy eens ter ghelegener tijdt in
 [89] haer Kamer quam, soo stopten hy dese Deeren stil-swijghens
 [90] een groote vereeringhe ofte schenckgagie van stucken Gouts⁹⁰
 [91] in haer Beursetjen. Sy liet dit al ongemerckt door gaen, ende
 [92] sy sagh van daghe tot daghe datter alle preparatie ghemaect⁹²
 [93] wiert om hare Bruylofs Feest te houden, ende dat den ouden
 [94] niet beter wist, of sijn Pels was voor nieuw, daer sy achter een^{94/95}
 [95] groot gat hadde.

[96] Maer alsoo het haer om gemackelicke nachten te doen was,⁹⁶
 [97] ende dat sy wel hadde hooren zegghen in een dagelijks spreec-
 [98] woort dat jongh soet was, soo deede sy niet anders dan ghesta-^{98/99}
 [99] dich te speculeren, hoe sy dit met een aerdighen treck best van⁹⁹
 [100] haer hals schuyven, en ontkomen mochte. Ten langhen laet-
 [101] sten soo docht haer dat het noch best van allen soude wesen so sy
 [102] in het werck stelde, het gheene dat volght:

[103] *Joufvrou Winter-groen* dan wel siende datter gheen remedie
 [104] en was, als den ouden Man te trouwen, ofte in groote onghe-¹⁰⁴
 [105] naden van haer Ouders te komen, soo heeft sy op eenen Son-
 [106] dagh des avondts haer heel gheveynst, dat sy haer Speel-^{106/7}
 [107] noot gingh besoecken, al haer beste kleederen aen treckende,
 [108] en mede nemende alles dat gheldt weert was: doch alsoo het op
 [109] dien avondt een af-lopende Tye was, so heeftse haer muylen op^{109/10}
 [110] den kant van het water ghestelt, ende in plaetse van haer te ver-
 [111] drencken, heeft sy een Schort om haer hoofd gheslaghen, ende is
 [112] de gheheele nacht ghewandelt, tot des morghens vroegh, ende een

85 *badt aen*: vroeg dringend aan

87 *Susannes Boef*: oude snoeper; *verstaende*: begrijpende, vernemende

90 *vereeringhe*: geschenk; *schenckgagie*: geschenk

92 *preparatie*: voorbereiding

94/95 *of sijn Pels... gat hadde*: of zijn mantel was aan de voorzijde nieuw, terwijl deze van achteren een groot gat had (d.w.z. of zijn zaken stonden er goed voor, terwijl dat juist niet het geval was)

96 *alsoo*: aangezien; *gemackelicke nachten*: aangename nachten (staat in tegenstelling tot *ghemackelicke daghen*, r. 83)

98/99 *ghestadich*: voortdurend

99 *dit*: verwijst naar *Bruylofs Feest*, r. 93; *met een aerdighen treck*: op een slimme manier

104 *als*: dan

106/7 *Speelnoot*: vriendin

109/10 *so heeftse... ghestelt*:*

[113] Schip ghevonden hebbende, is naer Groeninghen gevaren, ende¹¹³
 [114] alsoo voorts na Leeuwaarden, ende seyde in haer eygen gheest,¹¹⁴
 [115] 't is beter dat mijn Ouders een ure droevigh zijn, dan dat ick
 [116] alle mijn leven lanck met een Out-grijnsart ghequelt soude we-¹¹⁶
 [117] sen.

[118] In *Vrieslandt* komende, soo gingh sy dadelick by eenen Kleer-
 [119] maker, versoeckende dat hy haer een Pack kleederen maken
 [120] wilde, hem dietz makende, dat sy eenen Broeder hadde, die tegen^{120/1}
 [121] danck van Vader ende Moeder met eenen Edelman uyt den
 [122] Lande wilde trecken. Wat belanght de groote (seyde sy) hy is¹²²
 [123] van mijnen doen, soo dat ghy die maet wel na mijn lijf mocht¹²³
 [124] nemen, ende dan sullen hem de kleederen wel passen. De Snij-
 [125] der haer bevel volghende, heeft op het spoedighste (want sy ghe-^{125/6}
 [126] liet haer dat sy haestelick moste vertrecken) de kleederen ghe-
 [127] maeckt, ende t'huys ghebrocht, ende sijn ghelt ontfanghen heb-
 [128] bende, heeft haer bedanckt ende is na huys ghegaen. Soo haest¹²⁸
 [129] was hy niet vertrocken, of *Winter-groen* is op een secreete plaets¹²⁹
 [130] ghegaen, ende heeft dit Acutrement aen ghetrocken; hare vrou-¹³⁰
 [131] we kleederen heeft sy door een uyt-draghersse doen verkoo-¹³¹
 [132] pen.

[133] Ick sal hier U L. niet op houden, met de droefheydt der Ou-¹³³
 [134] ders, ende principael hoe den lieven ouden stijven Vryer als¹³⁴
 [135] desperaet tierde, berde, huylde, janckte, en hoe hy wilde in sijn¹³⁵
 [136] oude daghen leeren swemmen om sijn lief te vinden, ende dier-
 [137] ghelijcke parten meer.¹³⁷

[138] Om dan tot onsen propoost te komen, soo was daer op dien¹³⁸

- 113 *naer Groeninghen gevaren*:*
 114 *in haer eygen gheest*: tot zichzelf
 116 *Out-grijnsart*: oude knorrepot
 120 *dietz makende*: wijsmakende
 120/1 *tegen danck*: tegen de wil
 122 *Wat belanght de groote*: Wat de grootte betreft
 123 *van mijnen doen*: van mijn grootte
 125/6 *sy gheliet haer*: ze liet merken
 128 *Soo haest*: Zodra
 129 *op een secreete plaets*: naar een geheime plaats
 130 *Acutrement*: uitdossing (frans: accoutrement)
 131 *uyt-draghersse*: uitdraagster
 133 *U L.*: u
 134 *principael*: in het bijzonder, vooral
 135 *disperaet*: wanhopig; *berde*: schreeuwde
 137 *parten*: grillen, (malle) kuren
 138 *propoost*: onderwerp

- [139] tijdt een Fries ghe-naemt Zipken Bauwkens, de welcke hem¹³⁹
 [140] met andere Krijghs-helden in dienst van den Koninck van *Bo-*¹⁴⁰
 [141] *heemen* begheven hadde, ende nu preparatie maecte om met¹⁴¹
 [142] sijn Huysvrou daer naer toe te trecken. Desen ghemaecten¹⁴²
 [143] Jonghlinck oft *Winter-groen* dit vernomen hebbende, vont da-^{143/4}
 [144] delick goet aen desen Fries haren dienst te presenteren, want sy
 [145] hadden een Karre met een Paert, alsoo datse nootsakelick eenen
 [146] Jonghen van doen hadden. Hier by gheraecte *Winter-groen*¹⁴⁶
 [147] in dienste, ende is naer veel avonturen door *West-phalen*, den
 [148] *Paltz, Boheemen, Hongarien, Slesien, Moravien*, ende by ghelegen
 [149] Landen met desen Zipken ende sijn Huysvrouw de Oorloghen
 [150] ghevolght, maer hadde noch noyt vernemen konnen, waer den
 [151] geenen was, daerom dat sy dese vremde avontuersche reyse aen
 [152] ghevanghen hadde.
- [153] In middelertijt verheften hen de Oorloghen hoe langher hoe¹⁵³
 [154] stercker tusschen den *Keyser* ende *Koninck van Boheemen*, also dat¹⁵⁴
 [155] desen Zipken by ghebreck van Goe-mannen Luytenant ghe-¹⁵⁵
 [156] maect wierde, na welcken staet hy ende sijn Huysvrou haer wel¹⁵⁶
 [157] wisten te schicken, met *Acutrement* en anders, also dat *Winter-*¹⁵⁷
 [158] *groen* ooc gheheel op gedorst wiert, 't welck haer seer wel voegh-¹⁵⁸
 [159] de.
- [160] Dit was op dien tijdt, als den *Beyer-Vorst* van het Westen, en¹⁶⁰
 [161] den *Saxs* van het Oosten in *Boheemen* quamen, ende dat des *Ko-*¹⁶¹
 [162] *nincxs* Legher qualick wist, waer sy dese waernemen mosten,¹⁶²
 [163] also dat doen ter tijt het Leger dicht by *Pilsen* in *Boheemen* lagh.
 [164] Nu eenighen tijdt daer ghelegghen hebbende, soo ghebuertent

- 139 *Zipken Bauwkens*: we hebben geen aanwijzingen gevonden dat deze Fries een historische figuur zou zijn geweest
- 140 *Koninck van Boheemen*:*
- 141 *preparatie*: voorbereiding
- 142 *Huysvrou*: vrouw, echtgenote; *ghemaecten*: voorgewende, geveinsde
- 143/4 *vont (...) goet*: vond het een goed idee
- 146 *van doen hadden*: nodig hadden
- 153 *verheften hen*: verhevigden zich
- 154 *den Keyser*:*
- 155 *Goe-mannen*: mannen van kwaliteit
- 156 *staet*: positie
- 157 *Acutrement*: uitrusting
- 158 *op gedorst*: fraai uitgedost, opgedoft
- 160 *den Beyer-Vorst van het Westen*:*
- 161 *den Saxs van het Oosten*:*
- 162 *qualick*: nauwelijks; *waer sy dese waernemen mosten*: waar ze moesten kijken (tegelijkertijd kwam er nl. een leger uit het westen én het oosten); *dese*: verwijst naar *Beyer-Vorst* en *Saxs*, r. 160/161

- [165] dat den voorseyden *Water-brant* met seecker brieven uyt *Tabor*
 [166] aen den Graef van *Mansveldt* ghesonden wiert. Doch alsoo hem¹⁶⁶
 [167] den avondt overvallen was, is hy by gheval in 't Logement van¹⁶⁷
 [168] desen voorseyden Zipken gheraect, die hem noodichde dien
 [169] avont by hem te blyven. Na eenighe discoursen, so heeft Zipken¹⁶⁹
 [170] Boukens nu Luytenant zijnde, sijn Huysvrouw belast t'avondt-
 [171] mael te bereyden, 't welck eer langhe op sijn Soldaets op ghe-¹⁷¹
 [172] schaft wiert, ende van den Knecht *Winter-groen* met aller reve-^{172/3}
 [173] rentie ter Tafel ghebracht wiert: ende na dat sy wel ghegheeten
 [174] ende ghedroncken hadden, so wierden daer een ofte twee *Santéen*^{174/5}
 [175] ghedroncken. Daer na gheboot den Luytenant sijnen Knecht
 [176] eens een Nederlandts Deuntjen te singhen, 't welck hy gheheel
 [177] uyt-nemende konde. *Water-brandt* begost mede daer onder te^{177/8}
 [178] singhen met een treffelicke Melodye, ende sijn hoet daer op af¹⁷⁸
 [179] gheleyt hebbende, sijn stemme hoe langs hoe meer te verheffen.
 [180] *Winter-groen* hem aen-siende, hoorende ooc sijnen naem noemen,
 [181] scheen terstondt als stom te worden, ende den Nick makende,¹⁸¹
 [182] quam alsoo ter Deuren uyt: Doch daer niet langh vertoevende,¹⁸²
 [183] pasten door de scheure vande Deur te sien, ofse in hare meynin-¹⁸³
 [184] ghe niet bedroghen en was: Maer och neen sy, het was den¹⁸⁴
 [185] gheenem daerom datse in so verre Landen ghedwaelt hadde,¹⁸⁵
 [186] en daerom gheef ick die te bedencken die oyt Ghemint hebben,
 [187] hoe dat haer hart ghestelt was, ende of sy niet meer en hadde te^{187/9}
 [188] doen met t'overdencken, hoe ende in wat manieren dat sy de sake
 [189] best openbaren mochte, als anders.

[190] Daerentusschen resen daer discoursen in absentie van den¹⁹⁰

- 166 *den Graef van Mansveldt*:*
 167 *Logement*: verblijf
 169 *discoursen*: gesprekken
 171 *eer langhe*: weldra
 172/3 *reverentie*: betuiging van eerbied
 174/5 *een ofte twee Santéen ghedroncken*: een of twee maal een dronk op iemands gezondheid uitgebracht
 177/8 *begost... singhen*: begon ook mee te zingen
 178 *treffelicke*: fraaie
 181 *den Nick makende*; een reverence makend door het hoofd en veelal ook de knieën te buigen
 182 *quam (...) ter Deuren uyt*: ging naar buiten
 183 *pasten*; probeerde; *scheure*: kier
 184 *och neen sy*: och nee
 185 *daerom datse*: om wie ze
 187/9 *meer... als anders*: meer dan ooit dacht zij erover hoe de zaak te overdenken en te openbaren
 190 *resen daer discoursen*: ontstond er een gesprek

[191] ghemaecten knecht, wat het voor een Landtsman was, ende¹⁹¹
 [192] dierghelijcke propoosten meer. Sip ken seyde dat het sijn Soon¹⁹²
 [193] was: *Waterbrandt* seyde, 't is een schoon wel ghemaect knecht,¹⁹³
 [194] sijn deuchden schijnen hem te ooghen uyt. Mits quam *Winter*-¹⁹⁴
 [195] *groen* de Tafel op nemen met een wee-moedige reverentie, geen¹⁹⁵
 [196] langhe morghen spraeck houdende: want *Wintergroen* hadde¹⁹⁶
 [197] wat anders inden kop. Doch het scheen dien avont dat den God
 [198] der liefden haer beyden seer gunstich was. Want als alle gasten
 [199] ghescheyden waren, soo belasten den Luytenant synen Knecht
 [200] *Wintergroen*, dat hy desen *Water-brandt* op sijn bedde ofte Ma-
 [201] tras legghen zoude, daer toe des Luytenants Huysvrouw een
 [202] schoon Oorkussen met sijn toe-behoor ghelanght hadde: en also²⁰²
 [203] t'samen heenen gaende, heeft *Wintergroen* een water Tobbetjen²⁰³
 [204] by de wercken gebracht, om in plaets van een *Urinael* ghebruyct²⁰⁴
 [205] te werden: ende int ontkleeden presenteerdese *Waterbrant* sijn Ste-^{205/205/6}
 [206] vels uyt te trecken, 't welc hy gaern toeliet. In 't uyt trecken der
 [207] Stevels soo moest 't water over den dijck: maer 't selve met den²⁰⁷
 [208] hoet bedeckende, ende hem alsoo te bedde gheholpen hebbende,
 [209] deedese de Kaersse uyt, en ging op haer knyen leggen, biddende
 [210] God Almachtich haer raedtsman te willen zijn.

[211] *Waterbrandt* half sluymereende sprack eenighe doch weynich
 [212] woorden, en sy den slaep toe-ghevende, sprack soetjens, ende is^{212/3}
 [213] alsoo by haer lief onder ghekroopen. Haer ghedachten streden
 [214] langhe tegen malkanderen: de eerbaerheyt en wilde niet ghedo-^{214/5}
 [215] gen haer te openbaren in zulcken staet, niet wetende ofte by hem
 [216] noch affectie wesen mocht.

[217] De liefden ter contrarie soude haer wel bewogen hebben, om²¹⁷
 [218] al sijn Leden in synen soeten slaep eens te besoecken. Na desen²¹⁸

- 191 *ghemaecten*: voorgewende
 192 *propoosten*: onderwerpen van gesprek
 193 *wel ghemaect*: goed gebouwd
 194 *Mits*: Onderwijl
 195 *de Tafel op nemen*: de tafel afruimen; *weemoedige*: met pijn in het gemoed; *reverentie*: buiging
 196 *morghen spraek*: praatje
 202 *ghelanght*: aangereikt, aangegeven
 203 *Tobbetjen*: houten vaatje
 204 *by de wercken gebracht*: voor gebruik klaar gezet
 205 *presenteerdese*: bood zij aan
 205/6 *Stevens*: hoge laarzen, rijlaarzen
 207 *moest 't water over den dijck*: sprongen haar de tranen in de ogen
 212/3 *ende is... ghekroopen*:*
 214/5 *ghedogen*: toestaan
 217 *ter contrarie*: daarentegen, aan de andere kant
 218 *te besoecken*: aan een onderzoek te onderwerpen

[219] moyelicken strijt, na veel suchtens en kermens binnens monts,
 [220] wiert *Waterbrandt* wacker, vraghende of sijn Byslaep sliep: sy²²⁰
 [221] seyde neen, ende begosten met malkanderen van hier en van
 [222] daer te praten. Onder ander woorden soo vraeghde *Winter-*
 [223] *groen*, of hy op sulcke plaets geen volck en kende, noemende de
 [224] plaets daer sy van daen was. Och seyde hy, ick hebbe daer een
 [225] Lief ghehad, maer sy is my ontnomen door eenen ouden grij-
 [226] sen Susannes boef, ende so verre ick wist dat desen ouden doot²²⁶
 [227] was, soude ic mijn Lief noch wel eens willen sien. *Wintergroen*
 [228] vraeghde, hoe is haren naem, mogelijk dat ickse kenne (seyde zy).

[229] Hy 't selve gheseyt hebbende, begonste *Joufvrou Winter-groen*
 [230] swaerlic te suchen, ende docht in haren eygenen geest, och God
 [231] hoe komt mijn dit. Doch haer selven noch verbytende, seyde²³¹
 [232] datse de persoon wel ghesien hadde, ende datse den voornoemden
 [233] ouden niet ten houwelick genomen hadde, maer dat sy verstont²³³
 [234] dat sy eenen Lantsknecht beminde. Hier door begost *Sr. Water-*²³⁴
 [235] *brandt* den vaeck uyt de ooghen te wryven, en seer versuchtende,²³⁵
 [236] wenschten hy dat het dagh soude moghen gheworden, om sijn^{236/7}
 [237] affairen aen den Graef van *Mansveldt* te beschicken, ende daer na
 [238] een eerlick af-scheydt te nemen, om naer huys te trecken. Door²³⁸
 [239] dese ende andere reden was *Joufvrou Wintergroen* eensdeels meer²³⁹
 [240] als genoegh versekert, dat hy haer als noch beminde, ende ten^{240/1}
 [241] anderen door de affectie gejaeght zynde, begonste sy te zegghen,²⁴¹
 [242] of dese Matresse hier int legher was, ende ick u deselve aenwese,²⁴²
 [243] wat sout ghy my gheven? U seyde hy gheven, u gheven? ick
 [244] soude u voor eerst mijn Paert vereeren met alle sijn toebehoor.²⁴⁴
 [245] Wel, seyde zy, gheeft my daer op uwe handt: hy die langhende,²⁴⁵
 [246] en sy die vattende, brochtse by haer wel ghemaecte kleyne
 [247] Borstjens, ende seyde, daer is de gheene daer ghy naer vraeght.

220 *Byslaep*: bedgenoot

226 *Susannes boef*: (oude) snoeper; *so verre*: indien

231 *hoe komt mijn dit*: wat gebeurt mij; *haer (...) verbytende*: zich met moeite inhoudende (d.w.z. ze laat niets blijken)

233 *verstont*: begreep

234 *Lantsknecht*: soldaat

235 *vaeck*: slaap

236/7 *sijn affairen aen (...) te beschicken*: sijn brief bij... te bezorgen

238 *eerlick*: fatsoenlijk, behoorlijk

239 *eensdeels*: enerzijds

240/1 *ten anderen*: anderzijds

241 *affectie*: liefde

242 *of*: als, indien; *Matresse*: geliefde

244 *vereeren*: schenken

245 *langhende*: gevende

[248] Hoe, hoe, naer vraeght, antwoorde hy, tastende ende knoffelende²⁴⁸
 [249] met sijn handen. Ten laetsten sijn ghevoel niet quijt zijnde, be-
 [250] gonst hy te beven ende te vresen, menende dat den boosen gheest^{250/1250/2}
 [251] hem in dese Woestijne ghevoert hadde, en zegende hem in Jesu²⁵¹
 [252] naem.

[253] Sy siende dat hy in vertwijffelingh was, seyde hem een^{253/4}
 [254] teecken in wat voeghen hy vertrocken was, met alle sijn gelaet:
 [255] alsoo dat hy ter eender zijden versekert was dat het een vrouw
 [256] persoon was, ende ter ander zijden, soo wiste hy dat niemant en
 [257] wiste dat sy hem vertelden. Dese twee oorsaken deden hem ghe-
 [258] looven dat het sijn Lief selfs was, ofte haren gheest: daerom hy
 [259] oock seyde: in den name Godts soo omhelse ick u, sijt ghy nu
 [260] oock mijn Lief, soo omhelst my van ghelijcken: soo niet wijckt
 [261] dan terstont van my ghy Sathan. Och, seyde zy, met uyt-ghe-
 [262] sprejde armen ende betraende wanghen, ick ben de gheene die
 [263] ghy zeght te beminnen, ende sy laghen alle beyde langh sonder
 [264] spreken, lesende met hare lippen alsoo malkanders tranen. Ten²⁶⁴
 [265] laetsten tot haer selven ghekomen zijnde, soo wilden *Sr. Water-*
 [266] *brandt* haer vorder bewijs van Liefde toonen, menende met een^{266/266/7}
 [267] Scherm-slagh alle andere swarigheyt te versetten, daer toe *Cu-*²⁶⁷
 [268] *pidoos* boogh een pijl ghereet stont, ende *Venus* schildt niet verre
 [269] te soecken en was, het scheen of hy het voorseyde water Tobbe-^{269/70}
 [270] ken kuypen wilde.

[271] Maer sy seyde neen mijn Lief, sijt te vreden met de simpe-
 [272] le omhelsinghe, oft anders moet ick van dese Legher plaets^{272/3}
 [273] ruymen, ghy bevint dat ick om uwent wil soo verre ghedwaelt²⁷³
 [274] hebbe, ende dat uyt reyne liefde, daerom en laten wy die niet be-
 [275] smetten, maer laet ons eerst in Echte trouw malkanderen in

248 *knoffelende*: op onhandige wijze tastend

250/1 *den boosen gheest hem in dese Woestijne ghevoert hadde*: de duivel hem in de woestijn gevoerd had (om daar in verzoeking gebracht te worden; Mattheüs 4:1)

250/2 *menende... naem*:*

251 *zegende hem*: sloeg een kruis

253/4 *een teecken... gelaet*: een teken, nl. op welke manier hij vertrokken was, zijn hele gedrag, uiterlijk, kleding

264 *lesende*: verzamelande

266 *vorder*: een verder

266/7 *met een Scherm-slagh*: in één klap

267 *te versetten*: te verjagen

269/70 *het scheen... wilde*: waarschijnlijk in erotische zin bedoeld: nl. dat hij met haar de liefde wilde bedrijven

272/3 *van dese Legher plaets ruymen*: uit dit bed weggaan

273 *bevint*: hebt ontdekt

[276] Godts naem verbinden. *Waterbrandt* haer ernstighe weyge-
 [277] ringhe verstaende, kreech knap sijn kleederen by der handt, heb-²⁷⁷
 [278] bende noch het Ringetjen, dat hy haer voor sijn vertreck meen-
 [279] de te vereeren, het welck hy haer aen haer vingher stack, belo-²⁷⁹
 [280] vende haer nimmer te verlaten, ende haer trouw te blyven, tot
 [281] dat de doot haer scheidende mochte.

[282] *Wintergroen* hem van ghelijcken wederom belovende, seyde
 [283] oock noch wat te hebben datse voor hem bewaert hadde: wat
 [284] dit was laet ick de Amoreuse Hartjens oordeelen. Voorts ha-
 [285] ren tijt overbrengende met veelder hande-kuskens, verhaelde zy²⁸⁵
 [286] van stuccke tot beetje, hoe sy den Ouden Man bedrogh: mits-^{286/7}
 [287] gaders hoe ende waerom sy haer in dien dienst begeven hadde:
 [288] tot dat haer op het onvoorsienste den dach overviel, daer sy niet²⁸⁸
 [289] weynich over verwondert en waren, dat die so haest aen quam,
 [290] also den nacht maer scheen een ure ofte anderhalf lang geweest
 [291] te zijn. Och mijn Lief! seyde *Waterbrandt*, ick wensche dat ic
 [292] voor dese reyse maer alleen de kracht van *Jupiter* mocht hebben,^{292/292/3}
 [293] die doen hy by *Alcmena* lagh, eene nacht soo langh maeckte als²⁹³
 [294] twee andere, om te deghen sijn lust te boeten. Doch also het niet²⁹⁴
 [295] wesen kan, en dat het schoon dagh is, soo laet ons opstaen, ic sal²⁹⁵
 [296] in aller haest mijn saecken verricht hebbende, wederom komen,
 [297] ende als dan onse vreucht vernieuwen. Hier op sich met der
 [298] haest kleedende, heeft hy van sijn Lief *Wintergroen* in alle vriend-
 [299] schap sijn afscheyt ghenomen, ende adieu gheseyt, daer by voe-
 [300] ghende, sy soude een weynich pacientie moeten hebben, hy wil-³⁰⁰
 [301] de den Graef gesproken hebben, en by hem niet een uur langher³⁰¹
 [302] vertoeven.

[303] Middelertijt hadde *Wintergroen* haer wel ghemaecte La-
 [304] keys kleederen aen, verwachtende met een innerlick bly ghelaet
 [305] haren Lieven Vryer, die sijn dinghen beschickt hebbende, geen
 [306] gras onder sijn voeten liet wassen. Doch alsoo hy daer toe groo-³⁰⁶

277 *knap*: vlug

279 *vereeren*: schenken

285 *overbrengende*: doorbrengend

286/7 *mitsgaders*: als mede

288 *haer*: hun

292 *reyse*: keer

292/3 *Jupiter* en *Alcmena*:*

293 *doen*: toen

294 *boeten*: bevredigen

295 *schoon*: al

300 *pacientie*: geduld

301 *langher*: langer dan nodig was

306 *wassen*: groeien

[307] te haest de plaetse niet wel ghemerckt hadde, daer hy de voorle³⁰⁷
 [308] den nacht geweest was, liep hy seer langhe soecken, ende sy met
 [309] groot verlanghen, dochte of het Landtsaecken mochte zijn, om³⁰⁹
 [310] dat hy alsoo subijt vertrocken was. Ten langhen laetsten soo³¹⁰
 [311] heeft sy hem sien komen, doch wilde wat beschaemt zijn, ende is³¹¹
 [312] achterwaerts gheweken. Hy al effen wel de plaets missende, is³¹²
 [313] voor by ghegaen: en sy dit ghewaer werdende, en wist nauw³¹³
 [314] wat sy zoude dencken: want het begonste wederom teghen den
 [315] avont te gaen. Ten laetsten heeft sy met een abelheyt haer aen³¹⁵
 [316] de passagie met haer meester vervoeght, alsoo dat sy malkande-³¹⁶
 [317] ren wederom int ghesicht ghekreghen hebben. Doch also hy al
 [318] te vierigh sijn ooghen op dese Baken hiel. Soo ist ghebeurt dat³¹⁸
 [319] hy ploets teghen eenen Boom liep, daer van hy achter over in³¹⁹
 [320] eenen beslijckten wegh viel. Sy dit siende, weeck wederomme
 [321] van schaemte in haer Loghement, ende hy oock seer beschaemt
 [322] was over desen botten val, ende oock soo fraey vergult zynde,³²²
 [323] ging daer dicht by in eens Soetelaers hutte, daer hy hem wat³²³
 [324] schoon maeckte.

[325] Ondertusschen wierden de Wachte beset, also dat niemant
 [326] door de quartieren gaen en mochte. Door dese oorsaeck en kon-³²⁶
 [327] de hy by sijn Lief niet komen, 't welck voor haer alle beyde een
 [328] droevighe nacht veroorsaecten: want de Liefde heeft altoos³²⁸
 [329] veel occupacien in 't hooft, beelt haer altoos veel vreemts in, ge-³²⁹
 [330] lijck haer ooc ghebeurt is. Want dien nacht ontstondt eenen³³⁰
 [331] kleenen allarm, daer door sy niet weynich vreesden, dat haren
 [332] lieven Vryer, voor een vreemdelingh ergens mochte doot gesla-³³²
 [333] ghen zijn.

- 307 *de plaetse niet wel ghemerckt hadde*: niet goed gelet had op de plaats
 309 *dochte*: vroeg zich af; *Landtsaecken*: staatszaken
 310 *subijt*: plotseling
 311 *beschaemt*: terughoudend
 312 *al effen wel*: echter
 313 *nauw*: nauwelijks
 315 *abelheyt*: list
 316 *passagie*: straat, waar verkeer voorbij gaat
 318 *op dese Baken*: d.w.z. op Wintergroen
 319 *ploets*: plotseling; *daer van*: waardoor
 322 *botten*: domme; *soo fraey vergult*: nl. met een laag modder
 323 *Soetelaers hutte*: hut van een spijs- en drankverkoper in het leger; *hem*: zich
 326 *quartieren*: verblijfplaats van militairen
 328 *de Liefde*: degene die liefheeft
 329 *occupacien*: muizenissen
 330 *haer*: nl. Wintergroen
 332 *voor een vreemdelingh*: als vreemdeling

[334] Den droeven langhen nacht ten eynde ghekomen zynde, so
 [335] heeft *Waterbrandt* dese plaets wel beloert, ende sagh door een
 [336] Ruyt sijns Logements den soeten *Wintergroen* over de strate
 [337] loopen, haer wacker na-oogende, ende de plaets wel teycken-^{337/337/8}
 [338] de daer sy in gingh. Een weynich vertoeft hebbende, is hy daer
 [339] na toe ghegaen haer alleen in 't Logement vindende. Want den
 [340] Luytenant was uyt ghegaen, om te sien wat den voor-leden
 [341] nacht mocht gebeurt zijn, en sijn vrou was uyt om de Keucken^{341/2}
 [342] te besorghen.

[343] Nu gheef ick u te bedencken, of dese twee met malkande-
 [344] ren niet eens *Bonjour Jan* en speelden, om alle droefheyte van den³⁴⁴
 [345] voorgaenden nacht te verdryven, altoos sy en gaf daer gheen^{345/6}
 [346] kleyne suspicie toe, door haer lieflijck onthalen, en door dien sy
 [347] hem een slockjen *Aqua vitae* in plaets van Brandewijn schonck.³⁴⁷
 [348] *Sr. Waterbrandt* dan by klaren daghe sijn eyghen beeldt, ende sy³⁴⁸
 [349] van ghelijcken alle sijn Leden wel door keecken ende om-helst³⁴⁹
 [350] hebbende, so begonden sy Raedt te slagen, hoe dat *Wintergroen*
 [351] wederom mochte ghetrans-formeert worden, te weten, wt een
 [352] Knechtken in een Meyskens habijt.³⁵²

[353] Om dit in het werck te stellen, vonden sy goet den Luyte-³⁵³
 [354] nant hare saken te kennen te gheven: ghelijck sy ooc deden. Den
 [355] Luytenant sagh seer vreemt op, ja soo vreemt, of men hem een^{355/6}
 [356] paer Hoorens aen het hoofd ghestelt hadde: doch na korte deli-^{356/7}
 [357] beratie hebben sy voor goet ghevonden, door dien dat hy voor^{357/8}
 [358] desen gheseyt hadde, dat desen Jonghman sijnen Soon was,³⁵⁸
 [359] soo soude sy inde Stadt *Pilsen* gaen, ende daer vrouwe kleederen
 [360] koopen: En ondertusschen soude den Luytenant zegghen dat

337 *wacker*: goed

337/8 *teyckende*: in zijn geheugen grifte

341/2 *om de Keucken te besorghen*: om voor de keuken te zorgen (d.w.z. inkopen te doen)

344 *niet eens Bonjour Jan en speelden*: elkaar niet eens hartelijk begroetten

345/6 *altoos sy... suspicie toe*: tenminste zij liet daar geen misverstand over bestaan (nl. dat ze hem hartelijk begroette)

347 *Aqua vitae*: een soort sterke drank

348 *beeldt*: spiegelbeeld (nl. Wintergroen)

349 *van ghelijcken*: eveneens

352 *Knechtken*: jongens-; *habijt*: gewaad

353 *vonden sy goet*: besloten zij

355/6 *of men hem... ghestelt hadde*: de Luitenant kijkt zo vreemd op, alsof men hem vertelt dat zijn vrouw hem bedrogen heeft

356/7 *deliberatie*: overleg

357/8 *voor desen*: hiervoor

358 *desen Jonghman*: nl. Wintergroen

[361] hy noch een Dochter hadde, daer sijnen Soon om gegaen was,³⁶¹
 [362] ende dat hy ghesint was desen *Waterbrandt* aen sijn Dochter ten³⁶²
 [363] Houwelijck te gheven. Desen vont was goet, ende in middeler-³⁶³
 [364] tijdt quam dese sijne Dochter in het Legher, daer elck een
 [365] ghenoech van haer schoonheydt ende manieren wiste te spre-^{365/6}
 [366] ken.

[367] *Sr. Waterbrandt* maecten voor de leuse den *Vryer*, om nie-³⁶⁷
 [368] mandt tot gheen naer dencken te brenghen. Maer den *Luyte*-³⁶⁸
 [369] nant die hieltt voorseecker dat tusschen haer beyden in aller stil-³⁶⁹
 [370] ligheyt sonder *Trommel* te roeren, eenen blinden alarm geval-³⁷⁰
 [371] len was, daer mede hy *Wintergroen* zeer quelde: doch sy kaetzten³⁷¹
 [372] alle dese Ballekens met het spreekwoord af, zegghende: *quelt my*
 [373] *met mijn Lief en maect my gram.*³⁷³

[374] Nu eer dese Feeste ghehouden soude werden, soo zoude
 [375] *Sr. Waterbrandt* voor al eerst gaern tot *Thabor* zijn gheweest. De-^{375/375/6}
 [376] se reden *Joufvrou Wintergroen* verstaende, heeft gheseght daer^{376/7}
 [377] toe niet te willen verstaen, door dien dat desen brief wel door een
 [378] ander konde bestelt worden: Ten anderen dat hare vyanden, te³⁷⁸
 [379] weten de *Beyersche*, tusschen *Thabor* ende haer Leger plaets
 [380] laghen, elck een aen randende, ende soo hy immers van sin³⁸⁰
 [381] was te gaen, sy begheerde voor eerst met hem te gaen wande-^{381/2}
 [382] len.

[383] Ten laetsten heeft *Joufvrou Wintergroen* 't Proces ghewon-³⁸³

- 361 *daer sijnen Soon om gegaen was*: die zijn zoon was gaan halen
 362 *ghesint*: van plan
 363 *Desen vont*: deze vondst, dit idee
 365/6 *ghenoech (...) wiste te spreken*: zeer te spreken was
 367 *maecten voor de leuse den Vryer*: deed net alsof hij haar nog het hof moest maken (terwijl hij dat in werkelijkheid allang gedaan had)
 368 *tot gheen naer dencken te brenghen*: achterdocht te geven
 369 *hieltt voorseecker*: beschouwde het als waar/zeker
 370 *sonder Trommel te roeren*: zonder er ophef van te maken; *eenen blinden alarm*: een heimelijk alarm, mogelijk met sexuele bijbetekenis
 371 *quelde*: plaagde
 373 *gram*: boos (dit spreekwoord waarmee men kennelijk een plagerij kan afweren, hebben we nergens anders aangetroffen)
 375 *tot*: naar
 375/6 *Dese reden*: deze woorden (nl. van *Waterbrandt*)
 376/7 *daer toe niet te willen verstaen*: daarin niet te willen toestemmen
 378 *Ten anderen*: daar kwam nog bij
 380 *aen randende*: overvallende; *immers*: toch
 381/2 *sy begheerde voor eerst met hem te gaen wandelen*: wilde ze vóór alles sam en met hem op reis gaan
 383 *'t Proces*: figuurlijk gebruikt, hier duidend op een verschil van mening tussen *Wintergroen* en *Waterbrandt*

[384] nen, vorderden dat sy met den aller eersten haer tot den Houwe-³⁸⁴
 [385] licken staet mochten begheven, ghelijck oock met den eersten
 [386] geschiedt is. Want eenighe Officiers worden ghenoot om het³⁸⁶
 [387] gheselschap te helpen vermaken: doch wat vorders belangt des^{387/9}
 [388] houwelicks voorwaerden, die achte ic waren geschreven in het
 [389] Boeck des levens, daer niemant groote sorgh voor droegh, maer
 [390] maeckten haer vrolic met het geene datter was, nemende groo-^{390/1}
 [391] te kortswijl om dese twee Goe-liefkens te bedde te Danssen, be-³⁹¹
 [392] velende haer beyden den Krijgh der liefden te aenvaerden, ende³⁹²
 [393] *Venus* wallen te beklimmen, sonder het gheluyt der Trompet-³⁹³
 [394] ten.^{394/5}

Fig. 4

De Vaandeldrager.

Gravure door Goltzius

- 384 *vorderden*: eiste; *met den aller eersten*: zo spoedig mogelijk; *haer*: zich
 386 *Want*: en wel op zo'n manier dat; *ghenoot*: uitgenodigd
 387/9 *doch wat vorders...* *Boeck des levens*: wat verder de huwelijkse voorwaarden aangaat, die liet men naar mijn indruk over aan wat het leven hun zou brengen
 390/1 *nemende groote kortswijl om*: veel plezier makende met
 391 *te bedde te Danssen*: het naar bed dansen van bruid en bruidegom in letterlijke zin, was een gebruik in de zeventiende eeuw
 392 *den Krijgh der liefden*: het liefdesspel
 393 *Venus wallen te beklimmen*: met elkaar naar bed te gaan
 394/5 *sonder het gheluyt der Trompetten*: d.w.z. in stilte

[395] De rest van dit gheselschap, naer datse eenen *Santée* gedronc-^{395/6}
 [396] ken hadden, sijn elck naer sijn Loghement vertrocken, makende^{396/7}
 [397] facit des morgens alle gelijck wederom te komen, om de Bruyt
 [398] veel ghelucks in desen staet te wenschen. Maer aleer *Aurora*³⁹⁸
 [399] haer hoofd verheffen mochte, ginghen de Trommels ende Trom-^{399/400}
 [400] petten tot op trecken, alsoo dat het gheheele Legher in aller
 [401] haestigheyt op breken moste. Nu alsoo desen nieuwen Bruy-
 [402] degom gheen dienst hadde, ende nochtans altoos voor een ver-
 [403] maert Krijghsman ghehouden was gheweest, soo is hem het
 [404] Vaendel ghegeven van sekere Compagnie, daer van den Vaen-⁴⁰⁴
 [405] dragher onlanghs ghebleven was: soo dat haer oock dese Goe-^{405/406}
 [406] liefs met het gheheele Heyr op de Tocht hebben begheven, het⁴⁰⁶
 [407] welck sy alle beyde wel ghewoon waren, wel wetende wat op^{407/408}
 [408] desen Teerlinck loopen mochte.

[409] Alsoo eenighe daghen ende nachten marzerende, soo verver-
 [410] sten sy somtijts hare vermoeyde leden met haer nieu begonnen
 [411] spel, niet beter wetende, of de Papegaey behoorde altijd te staen,⁴¹¹
 [412] en weynich denckende dat naer een groote blydschap wel een⁴¹²
 [413] bittere droefheyt volght, ghelijck ghy vorders hooren sult. Des
 [414] anderen daegs niet wijt van Praegh zijnde, verstonden sy als^{414/415}
 [415] dat den *Beyer-Vorst*, met *Monsieur Tilly*, ende *Conte de Boucquoy*,⁴¹⁵
 [416] haer den wegh af-snijden wilde, om dat sy haer niet by des Ko-⁴¹⁶
 [417] nincx Armade en zouden vervoeghen, 't welck haer nochtans⁴¹⁷

395/6 *eenen Santée gedroncken hadden*: een dronk op iemands gezondheid uitgebracht hadden

396/7 *makende facit*: de afspraak makend

398 *desen staet*: nl. de *Houwelicken staet*, r. 384/385; *Aurora*: godin van de zonsopkomst

399/400 *ginghen... op trecken*: gaven de trommels en trompetten het signaal (bevel) om ten strijde te trekken

404 *Compagnie*; compagnie

405 *ghebleven*: gesneuveld

405/6 *haer (...) op de Tocht (...) begheven*: zich op weg begeven

406 *Heyr*: leger

407 *ghewoon*: gewend

407/8 *wel wetende wat op desen Teerlinck loopen mochte*: goed wetende wat hun allemaal te wachten zou kunnen staan

411 *de Papegaey behoorde altijd te staen*: erotische beeldspraak, ontleend aan het schieten naar een houten vogel op een staak

412 *wel*: zeker

414 *wijt*: ver

414/5 *als dat*: dat

415 *Monsieur Tilly*:*

416 *haer*: hun; *om dat*: opdat; *haer*: zich

417 *Armade*: leger 't welck: nl. het de weg afsnijden; *haer*: hun (nl. de Beyer-Vorst, Monsieur Tilly en Conte de Boucquoy, r. 415)

- [418] ghemist is, overmits dat des Konincx volck eenen bergh in^{418418/9}
 [419] hadde, daer op sy haer begonsten te begraven ende te verstercken.⁴¹⁹
 [420] De Keyzersche dit niet achtende, wel wetende hoe dat sy met^{420420/1}
 [421] eenighe Officieren stonden, sijn alsoo met volle macht aen drin-^{421/2}
 [422] ghende, tusschen haer gheleeden gheloopen, spelende dapper met⁴²²
 [423] het Canon onder de Konincksche, daer op sy wederom dapper
 [424] aen ghevallen zijn, ende hebben in het laetst seer sterck op het
 [425] Regiment aen gheset daer *Sr. Water-brant* onder was, *Joufvrou*⁴²⁵
 [426] *Winter-groen* op de Kaer sittende, dochte haer te sien dat haren⁴²⁶
 [427] lieven Vryer oft en Man al vechtende sich in het Vaendel wont,⁴²⁷
 [428] ende op de plaetse doodt bleef soo sy meende. Doch *Sinjoor*
 [429] *Water-brandt* in het vervolgh der Vyanden, is onder de dooden⁴²⁹
 [430] op gheresen, de Wonden niet achtende, ende is mede aen ghe-^{430/1}
 [431] dronghen als vyandt, van meeninghe zijnde sijn eyghen lief te
 [432] schaken, diens Karre hy door den roock noch sien konde, ver-
 [433] hoopende haer noch te bekomen, zegghende tegen eenighe *Nea*-⁴³³
 [434] *politane*, dat dit een groote Madame moste zijn, ende veel gelts
 [435] by haer hebben mochte, haer aen-porrende om de Karre te win-^{435435/6}
 [436] nen, denckende terwijl als ghy naer het ghelt soeckt, sal ic mijn
 [437] *Winter-groen* tot eenen buydt nemen. Waer toe dan de *Neapo*-
 [438] *litanen* wel haer best deden, maer de *Krabaten* met hare lichte
 [439] Paerden haer den wegh af-snijdende, hebbende dese ende meer
 [440] andere Karren over rompelt, de selve om gheruckt, 't volck ver-
 [441] slaghen, ende met den buyt door ghegaen.
- [442] Als nu ten langhen laetsten de *Neapolitanen* daer ter plaet-
 [443] sen quamen, vonden sy alles verslaghen, vrouwen en kinders.
 [444] *Sr. Waterbrant* socht so seer als eenige vande reste, niet om eenigh

- 418 *ghemist*: mislukt; *overmits dat*: aangezien
 418/9 *in hadde*: ingenomen hadden, bezet hielden
 419 *haer begonsten te begraven*: zich begonnen te verschansen
 420 *De Keyzersche*: de troepen van de keizer; *dit niet achtende*: dit geringschattende
 420/1 *hoe dat sy (...) stonden*: hoe hun verhouding was (kennelijk was dat het zwakke punt van de tegenpartij)
 421/2 *aen dringhende*: aanvallende
 422 *haer*: hun (nl. *de Konincksche*, r. 423); *gheleeden*: gelederen; *spelende (...) met*: gebruikende
 425 *aen gheset*: ingereden
 426 *Kaer*: kar; *dochte haer*: meende
 427 *al vechtende... wont*:*
 429 *in het vervolgh der Vyanden*: zich achter de vijanden bevindende
 430/1 *aen ghedronghen*: voorwaarts gedrongen
 433 *bekomen*: te pakken krijgen
 435 *haer aen-porrende*: hen (de Neapolitanen) aansporende
 435/6 *winnen*: veroveren

[445] ghelt, maer om sijn Wel-beminde: ende als hy haer niet en vont,
 [446] ende daer over groot misbaer maeckte, soo is hem ten laetsten⁴⁴⁶
 [447] van groote swarigheydt ende veel soeckens het bloedt ontloo-
 [448] pen, alsoo dat hy in onmacht ghevallen is. Dan vorder tot sijn
 [449] zelven ghekomen zijnde, ende groot misbaer makende over sijn
 [450] lieve *Winter-groen*, also is hy ten laetsten met alle andere ghe-
 [451] wonden op de waghens ghesmackt, ende naer de kleyne Stadt
 [452] *Praegh* ghevoert, alwaer hy met andere ghewonde Soldaten
 [453] ghecurreert ende ghenesen is. Wat belanght *Joufvrouw Winter*-⁴⁵³
 [454] *groen*, die was noch in het leven, ghelijck ghy hier naer hooren
 [455] sult.

[456] *Desen Sr. Waterbrandt* ghelijck geseyt is onder de *Keyzersche*
 [457] zijnde, ende hem vry wat stercker toonende als hy in der daedt^{457/8}
 [458] was, soo socht hy alle gheleghenheydt om onder de dooden ende
 [459] ghevanghens naer te spooren, ofte hy gheen eenigh teycken van
 [460] sijn alderliefste vernemen mochte. In het eynde vondt hy een
 [461] Luycker-wael, de welcke hy wel eer tot *Maestricht* ghesien had-⁴⁶¹
 [462] de, dien hy bewilligde om anderwerf aen het hellen des berghs⁴⁶²
 [463] onder de dooden te soecken. Maer als desen oock naer lang ver-
 [464] toeven wederom quam sonder eenighe ghelijckenisse ghevonden
 [465] te hebben, deede hy oock van ghelijcken onder alle ghevangens⁴⁶⁵
 [466] na haer te soecken. Maer het was alles te vergheefs, alsoo dat hy
 [467] seer mistroostich gingh quijnen, en by sijn selven suchten ende
 [468] karmen, sonder dat hy hem te vreden stellen konde. Het is eens
 [469] gebeurt dat hy seer bedroeft langhs een waterkant quam gaen,
 [470] en veel dooden sagh in 't water legghen gheheel mismaeckt,
 [471] waer over dat hy dickwils in twijffel was, of hy sijn selven in 't
 [472] water zoude begheven, om onder te duycken, ende alsoo voelen
 [473] ofse ywers op den grondt legghen mochte ofte niet. Dan alsoo⁴⁷³
 [474] hy vreesde dat den stroom met hem deur gaen mochte, ende hy also⁴⁷⁴
 [475] een Moordenaer van sijn eyghen ziel sijn zoude, soo heeft hy dit⁴⁷⁵
 [476] perijckel uyt sijn sin ghestelt, met groote hartseer wederomme⁴⁷⁶
 [477] na *Praegh* keerende, daer hy noch eenighe daghen bleef, tot dat

446 *groot misbaer maeckte*: grote rouw toonde

453 *ghecurreert*: verzorgd

457/8 *als hy in der daedt was*: dan hij in feite was

461 *Luycker-wael*: iemand uit Luik

462 *bewilligde*: overhaalde; *anderwerf*: andermaal; *aen het hellen des berghs*: op de berghelling

465 *van ghelijcken*: op dezelfde manier

473 *ywers*: ergens

474 *deur*: ervandoor

475 *Moordenaer van sijn eyghen ziel*:*

476 *perijckel*: gevaarlijk plan; *uyt sijn sin ghestelt*: uit zijn hoofd gezet

[478] hy wat beter was, ende dat *M. Tilly* met aller macht den Graef
[479] van *Mansvelt* vervolghde.

[480] *Sinjoor Waterbrandt* hem mede in dese Tocht begeven hadde,
[481] docht dat hy met gheen beter middel wederom by de Troupen
[482] van *Mansveldt* komen mocht, ende alsoo sijn lief by gheval noch⁴⁸²
[483] in 't leven was, ende haer by de Hollanders mocht vervoeght
[484] hebben.

[485] Na langh reysen ende veel onghemacks, so is dit voorschre-^{485/6}
[486] ven Heyr tot *Weythausen*, op de Frontieren van *Boheemen* geko-⁴⁸⁶
[487] men, daer ontrent *Mansveldt* oock sijn Legher gheslaghen hadde.⁴⁸⁷
[488] *Sr. Waterbrandt* dese gheleghentheynt waernemende, is by nachte
[489] over ghelooopen; daer hy van *Mansvelts* volck voor een verrader
[490] ghevanghen wierde. Maer eer langhe soo deede hy kennis, ende⁴⁹⁰
[491] is wederom ontslaghen, ende alsoo van den doot verlost: want
[492] sy wilden hem op staende voet door schieten.

[493] Onder dit volck dan ghekomen zijnde, so vraeghde hy dade-
[494] lick Man ende Maegh naer sijn Wel-bemide. Maer alsoo⁴⁹⁴
[495] niemandt daer kennis van hadde, soo heeft hy hem met het
[496] *Mansveldtsche* Legher op den Tocht door den *Opper-Palts*, na be-^{496/7}
[497] neden begheven. In den *Opper-Palts* zijnde, soo is het gebeurt,⁴⁹⁷
[498] dat den Lantgraef van *Tourlach* seker krijghs-heer te velde ghe-⁴⁹⁸
[499] bracht hadde, alwaer hy verstondt dat eenighe Nederlanders
[500] met Vrou personen in 't voorseyde quartier ghearriveert, ende
[501] seer wonderlick uyt den *Boheemschen* slagh ontkomen waren.

[502] Dese tijdinghe deede hem het hert in 't lijf springhen, ende is⁵⁰²
[503] door de selve bewoghen gheweest om voor eenighe daghen ver-⁵⁰³
[504] lof te vraghen: ende als hy die verkregen hadde, so heeft hy hem
[505] door Haghen ende Struycken op den wegh begheven, niet aen-^{505/6}
[506] siende de groote Roverye ende Moorderye. Nu des nachts niet
[507] wijt van *Ansloch* in een Bos komende, is hy bespronghen van

482 *ende alsoo (...)* by *gheval*: voor het geval dat

485/6 *voorschreven*: hiervóór beschreven

486 *Heyr*: leger

487 *sijn Legher gheslaghen*: zijn legerkamp opgeslagen

490 *deede hy kennis*: bracht hij hen op de hoogte (van het feit dat hij geen verrader was)

494 *Man ende Maegh*: iedereen

496/7 *na beneden*: nl. naar de Neder-Palts

497 *Opper-Palts*: waarschijnlijk te lezen als Onder-Palts (zie p. 42)

498 *den Lantgraef van Tourlach*:*; *krijghs-heer*: krijgsmacht, leger

502 *Dese tijdinghe*: dit nieuws

503 *door de selve*: nl. door *Dese tijdinghe*, r. 502

505/6 *niet aensiede*: geen acht slaande op

[508] eenighe daer toe ghestelt, om alle brieven ende alles te *intercipie*^{508508/9}
 [509] *ren*, 't welck van den Graef van *Mansveldt* naer *Tourlach* wilden.
 [510] Desen ongheluckighen dan wert daer ghevangen, ende beschul-
 [511] dicht een verspieder te wesen, ende is also met twee Soldaten
 [512] den eenen van vooren, den anderen van achteren acht op hem
 [513] nemende, ghesonden naer *M. Tilly*. Hy wel vry zijnde van verra-
 [514] derye, vreesden dat hy bekent, ende also voor een overloper ghe-⁵¹⁴
 [515] hanghen mochte werden.

[516] Ten langhen laetsten so nam hy sijn slaggh waer, ende op een⁵¹⁶
 [517] kruys-wegh komende, springht hy den voorsten toe, ruckt sijn⁵¹⁷
 [518] Poock uyt, gheeft hem een douw dat hy ter aerden neder valt,⁵¹⁸
 [519] ende vat met de ander handt sijn Halsgheweer, om den achter-⁵¹⁹
 [520] sten oock de rest te gheven: maer desen den slaggh niet verwach-^{520520/1}
 [521] tende, liep te rugh, salverende also sijn leven.⁵²¹

[522] *Sr. Waterbrandt* niet anders soeckende, koos eenen anderen⁵²²
 [523] wegh: alsoo dat hy met den dagheraet dicht by *Heilbron* quam,
 [524] in 't Legher van den Hertogh van *Tourlach*, verklarende als dat
 [525] den vyandt gheen twee mijlen van daer en was. Sy hem ghe-
 [526] loovende, hebben eene Waghensburgh gheslaghen: Maer aleer⁵²⁶
 [527] den selfden volmaectt was, is den Vyandt in aller macht ko-⁵²⁷
 [528] men aen dringhen. *Sr. Waterbrant* hadde wat anders te soecken,
 [529] als naer den Vyandt te gapen, maer liep van 't eene in 't ander
 [530] quartier onder den Dros; niet vernemende, daer hy naer socht,⁵³⁰
 [531] de welcke doch gheen uur gaens van hem en was, maer sonder
 [532] haer ofte sijne kennis.

[533] Den slaggh begonste aen te gaen, ende hy daer eerst gekomen
 [534] zijnde, hielt hem by de Amonitie waghens: der welcker vijf door⁵³⁴
 [535] quade ordere inde lucht geblasen zijn: waer mede *Sr. Waterbrant*⁵³⁵

- 508 *daer toe ghestelt*: die ervoor aangesteld waren
 508/9 *alles (...)'t welck*: al (het overige) wat; *intercipieren*: onderscheppen
 514 *bekent*: herkend
 516 *slaggh*: kans
 517 *kruys-wegh*: viersprong
 518 *Poock*: kort steekwapen
 519 *Halsgheweer*: lang wapen dat schuin op de hals gedragen wordt
 520 *oock de rest*: de rest (nl. van datgene wat hij nog in gedachten heeft)
 520/1 *verwachtende*: afwachtende
 521 *salverende*: reddende
 522 *niet anders*: hetzelfde (nl. het redden van zijn leven)
 526 *Waghensburgh*: een uit aaneenverbonden wagens samengestelde verschansing
 527 *volmaectt*: helemaal gereed
 530 *den Dros*: menigte, schare; *vernemende*: ziende
 534 *Amonitie waghens*: munitiewagens
 535 *quade ordere*: slechte opstelling

[536] wel twee worpen weegs van sijn plaetse in een water gesmeten⁵³⁶
 [537] wert, tot sijnen grooten ghelucke: anders hadde hy te borsten⁵³⁷
 [538] moghen vallen, ofte geheel verbranden. Hier uyt ghekomen
 [539] zijnde, en vernemende dat *M. Tilly*, haren vyandt alreede eenen
 [540] vleughel van de Battalie met negen stucken geschuts verover⁵⁴⁰
 [541] hadde, ende dat alle de *Tourlachsche* Ruyters op de vlucht
 [542] waren, soo docht hy dat hy sijn leven beter inde Batalie salvee-^{542/3}
 [543] ren soude, als met vluchten: want de *Hongaren* ende *Krabaten*
 [544] quamen zoo dick aen, ghelijck het Gras op der aerden, en alee⁵⁴⁴
 [545] hy te deeghen ywers eenigh gheweer inde vuyst kreegh, be-⁵⁴⁵
 [546] gonsten de *Neapolitanen* soo dapper aen te vallen, dat de *Tour-*
 [547] *lachsche* wijcken mosten, soo dat ter selver uren *Sr. Water-brandt*
 [548] met een stuck Haghel uyt het Gheschut aen sijn hoofd verwont
 [549] wiert.

[550] Hy siende dat de Slagh verlooren was, ende dat die gheene,
 [551] die haer leven salveeren wilden, op het lopen stelden, het welck
 [552] hem door de sware wonden ondoenlijk was, is als een verslagen⁵⁵²
 [553] neder ghevallen, in een gracht daer gheen Paerden hem op het⁵⁵³
 [554] lijf mochten treden. De *Neapolitanen*, *Spaenschen* ende *Walen*
 [555] hare Victory vervolghende, en *Sr. Waterbrandt* op sijn stuck let-^{555/6}
 [556] tende, kreegh onder de dooden elders een Spaens Kasack by⁵⁵⁶
 [557] der hande, springht op, ende houdt hem als een *Neapolitaen*, trec-⁵⁵⁷
 [558] kende alsoo teghen sijn vrienden, door-stootende in het aendrin-^{558/9}
 [559] ghen diversche *Italianen* ende *Spaenjaerden*. Dit duerde niet
 [560] langh ofte de Spaensche hadden de overhandt, soo dat hy niet
 [561] weynigh bevreest en was om bekent te worden: want hy van te
 [562] vooren noch een mael onder haer gheweest, ende over gelooopen
 [563] was.

[564] Maer dit vertroosten hem dat hy te minder bekent zoude
 [565] werden, overmits dat hy *Italiaens* konde, ende een Spaens Ka-⁵⁶⁵
 [566] sack aen hadde, daer benefens soo een groote wonde aen den

536 *twee worpen weegs*: een afstand van twee steenworpen

537 *te borsten*: te barsten

540 *Battalie*: legerafdeling

542/3 *inde Batalie salveeren soude*: in de strijd zou kunnen redden

544 *soo dick*: in zo'n dichte drom

545 *te deeghen*: naar behoren; *ywers*: ergens; *gheweer*: wapen

552 *verslagen*: dode

553 *gracht*: sloot

555/6 *op sijn stuck lettende*: op zijn tellen passend

556 *Kasack*: lange soldatenjas

557 *houdt hem als een Neapolitaen*: doet alsof hij een Napolitaan is

558/9 *aendringen*: voorwaarts dringen

565 *overmits dat*: aangezien

[567] hals. Aldus dan om het hoofd bewonden wesende, soo is hy met⁵⁶⁷
 [568] grooten anghst onder Barbiers handen gheraeckt: doch ten⁵⁶⁸
 [569] langhen laetsten de Wonde wat ghebetert zijnde, heeft hy hem
 [570] in een Bos vande Spaensche afgekeert, meenende sijn dingen
 [571] wel ghedaen te hebben. Maer alsoo de Boeren seer op de
 [572] Spaenjaerts gebeeten zijnde, alles doodt sloeghen wat sy beko-
 [573] men konden, ende hy zulcks vernam, soo en dorfdn hy hem
 [574] niet openbaer maken, oock by gheen menschen komen, om dat
 [575] hy Spaensche kleederen aen hadde; ende most alsoo eenighe
 [576] daghen schier van hongher versmacht zijnde, hem anders ner-⁵⁷⁶
 [577] ghens mede onder-houden als met Eyckelen ende knoppen
 [578] van Boomen.

[579] In het eynde sich van hongher swack bevindende, is hy ter
 [580] plaetsen ghekomen daer hy een Boer in 't Bos vindt houdt
 [581] halende, dien hy wel zeker nam, soo dat hy hem niet ontloopen⁵⁸¹
 [582] en mocht.

[583] Als den Huysman, seer verbaest zijnde, sijn leven vrees-⁵⁸³
 [584] den, soo verklaerden hy dat hy hem gheen leet zoude doen, maer
 [585] dat hy hem slechts voor den Spaenschen Kasack een Linnen
 [586] over-treck gheven zoude. Den Huysman dit gaern doende,⁵⁸⁶
 [587] want den Kasack was meer waert als ses Linnen Over-treck-
 [588] sels, naem hem noch daer-en-tusschen t' sijnen huysen, ende gaff⁵⁸⁸
 [589] hem een dagh ofte twee de kost, ende eenighe Linnen doecken
 [590] voor sijn Wonden.

[591] Ten laetsten sijn af-scheydt ghenomen hebbende, wandel-
 [592] de hy naer *Elsas*, daer noch eenich *Mansvelts* volck was. Hier met
 [593] zeer groote moeyte ghecomen zijnde, vindt hy eenighe van sijn
 [594] bekende Lantslieden, maer sijne *Wintergroen* en was nergens
 [595] te vinden: dan verstaende dat den Koninck van *Boheemen* tot⁵⁹⁵
 [596] *Germersheym* aengekomen was, heeft hy hem derwaerts be-
 [597] gheven. In dien tijdt was *Heydelbergh* gheblocqueert, ende⁵⁹⁷
 [598] een Compangie vrywillighe soudn besien offer middel te vin-
 [599] den was, om binnen te komen, daer hy hem oock by begaeff,
 [600] uyt reden, dat sijn lief wel eer gheseydt hadde, dat sy daer vrien-

567 *bewonden*: verbonden

568 *Barbiers*: chirurgijn's

576 *schier (...) versmacht*: bijna weggekwynd

581 *wel zeker nam*: zeer stevig beetpakte

583 *Huysman*: boer; *verbaest*: verschrikt

586 *over-treck*: overjas

588 *daer-en-tusschen*: ondertussen

595 *dan verstaende*: maar vernemende

597 *gheblocqueert*: ingesloten

[601] den hadde, ende is also ghelucklijck binnen gekomen, ende sijne⁶⁰¹

[602] Wonden Ghecureert, alsoo dat hy wederom frisch ende ghe-⁶⁰²

[603] sondt was.

[604] In 't eynde, naer dat hy diversche uyt-vallen hadde helpen

[605] doen, soo isser tijdinghe ghekomen, als dat zijn Konincklicke

[606] *Majesteyt*, ende *Mansvelt*, met Vorst *Christiaen* uyt den Lande ver-⁶⁰⁶

[607] trecken zouden. En alsoo den Gouverneur nu noch eenighe⁶⁰⁷

[608] noodtsakelickheden den Koninck te openbaren hadde, soo heeft⁶⁰⁸

[609] hy onder allen ondersocht, ofter niemandt en was, de welcke

[610] uyt-nemende swemmen konde. *Sr. Waterbrandt* deede soo veel

[611] bewijs, dat hem 't selve toe-betrout wiert, ende heeft hem des

[612] nachts onder aen den *Necker* te water begeven, ende is by naest⁶¹²

[613] een half mijl onder de Stadt van langhs af over gheswommen,

[614] hem langhs de Revier beghevende tot ontrent *Ladenburgh*, daer

[615] most hy dien dagh tot teghen den aen-staenden nacht met groot

[616] perijckel blyven, ende moste onder de wortelen van eenen af-ghe-^{616/617}

[617] spoelden Boom blyven sitten, wel tijdt hebbende om alle swa-

[618] righeden te over dencken, de welcke hem inde voorseyden Oor-

[619] logh over het hoofd ghewaeyt waren. Noch en pasten hy ner-^{619/20}

[620] ghens op, soo hy noch voor sijn sterfdach het minste bescheydt⁶²⁰

[621] van sijn arme lief mocht hebben. Doen het nu wederom donc-

[622] ker gheworden was, is hy wederom door den *Necker* geswom-

[623] men, ende heeft hem alsoo ghespoet om sijn Konincklicke *Majesteyt*

[624] te brenghen het gheene dat hem belast was. Naer dat hy goedt⁶²⁴

[625] drinck-gheldt ontfanghen hadde, ende de Tocht aen gheleght⁶²⁵

[626] was om uyt den Lande te trecken, sagh hy om een Paert ofte⁶²⁶

[627] twee te krijghen met twee knechts, om eenen schoonen Buydt

[628] den eenen ofte den anderen af te jaghen, ende heeft hem mede⁶²⁸

601 *ghelucklijck*: op een voorspoedige wijze

602 *Ghecureert*: genezen

606 *Vorst Christiaen*:*

607 *Gouverneur*: militaire bevelhebber van Heidelberg

608 *openbaren*: berichten

612 *by naest*: bijna

616 *perijckel*: gevaar

616/7 *af-ghespoelden*: door de stroom meegevoerde

619 *over het hoofd ghewaeyt*: overkomen

619/20 *Noch en pasten hy nergens op, soo hy*: Toch gaf hij nergens iets om, als hij maar

620 *minste bescheydt*: geringste teken

624 *belast*: opgedragen

625 *aen gheleght*: op touw gezet

626 *sagh hy om*: probeerde hij

628 *af te jaghen*: afhandig te maken; *mede*: met de anderen

[629] op den Tocht naer *Moyson*, ende alsoo door *Vranckrijck* naer *Mal*-⁶²⁹
 [630] *buge*, ende van daer wederom naer *Nederlandt* begheven. Naer
 [631] eenighe daghen voor *Gemblours* komende, verstonden sy dat
 [632] *Don Cordua* daer ontrent was, om met haer te strijden. Nu desen⁶³²
 [633] *Waterbrandt* onder het Regiment van eenen *Limbach* van *Ley*-^{633/4}
 [634] *den* zijnde, en na eenighe uren hem ten strijde beghevende, wiert
 [635] gheschoten, ende willende soo bebloedt na sijn Paerden en-
 [636] de knechts keeren, sagh hy dat de selve van haer eygen volck⁶³⁶
 [637] al gheplondert waren, vindende maer den eenen knecht, en die
 [638] zeer droevigh.

[639] Dan dit verlies teghens beter *avantagie settende*, ende zijn⁶³⁹
 [640] Wonden verbonden zijnde, is hy na de Slacht op een kleyn⁶⁴⁰
 [641] Paerdeken mede op de Tocht ghetoo ghen, alsoo dat hy naer
 [642] eenighe daghen by *Geertruydenbergh* aen ghekomen is. Hier
 [643] op zijn stel, ende buyten alle *perijckel* gekomen zijnde, en konde⁶⁴³
 [644] hy sich anders niet inbeelden, dan dat zijn *Welbeminde* in de
 [645] Slacht ghebleven was, daer ghy noch groot wonder af hooren⁶⁴⁵
 [646] zult.

Fig. 5 De slag bij Gembloux.

629 *Moyson*: Mouson; *Malbuge*: Maubeuge

632 *Don Cordua*:*

633/4 *Limbach van Leyden*:*

636 *de selve*: die

639 *Dan*: Maar; *teghens beter avantagie settende*: met het grotere voordeel vergelijkende (hij had nl. ook dood kunnen zijn)

640 *Slacht*: veldslag

643 *op zijn stel*: tot rust; *perijckel*: gevaar

645 *af*: van

- [647] *Joufvrou Winter-groen*, ghelijck gheseydt is van de *Cosacken*
 [648] ghenomen zijnde, door dien sy gheheel jeughdich en uyer ma-⁶⁴⁸
 [649] ten schoon wesen hadde, soo heeft desen *Cosack* die haer gevangen⁶⁴⁹
 [650] hadde, zijn Ritmeester, de welcke een Liefhebber van schoone
 [651] vrouwen was, dese Jonckvrou vereert: daer by voeghende, dat⁶⁵¹
 [652] hyse noch niet aengheraect hadde. Desen Ridder haer voor
 [653] een groot present houdende, dochte naer de Battalie eenen⁶⁵³
 [654] vrolicken strijdt met dese Deeren aen te vanghen, daer toe^{654/5}
 [655] *Joufvrou Winter-groen* ghewapent was veel liever te sterven,
 [656] als sulcks te ghedooghen. Desen Ridder was ghenaemt⁶⁵⁶
 [657] *Slavaca*, een zeer Amoreus ende drollighen Compeer, de welcke⁶⁵⁷
 [658] sijnen schadt zeer wel bewaren dede. Ter midder nacht hy in 't⁶⁵⁸
 [659] quartier komende, meenende hy te ghenieten den soeten Buyt⁶⁵⁹
 [660] soo onlanghs bekomen, maer *Joufvrou Winter-groen* docht wat⁶⁶⁰
 [661] anders, de welcke hem in het inkomen met zeer beleefde ende⁶⁶¹
 [662] betraende wangen te gemoedt gingh: maer hy haer omhelsende
 [663] seyde teghens haer veel, maer sy en konde oock niet een eenigh
 [664] woordt verstaen. Hy deede haer een Goute keeten om den hals
 [665] hanghen, oock naer ghelegentheyte van den tijt wel tracteeren,⁶⁶⁵
 [666] ende dat in 't korte: want hy hadde meer lust om met haer al-⁶⁶⁶
 [667] leenigh te wesen, als by veel gheselschap, ende deede sijn Veldt-^{667/8}
 [668] koetse opslaen, ende met schoon Linwaet spreiden, om alsoo een⁶⁶⁸
 [669] ander Batalie met sijn lief te houden, als des voorleden daeghs
 [670] in 't velt gheschiedt was, maer de arme *Wintergroen* docht veel⁶⁷⁰
 [671] liever te sterven, als in desen vreemden strijt te treden. Nu het
 [672] volck vertrocken zijnde, ende hy haer om den hals vallende, met

- 648 *ghenomen*: gevangen genomen
 649 *wesen*: uiterlijk
 651 *vereert*: geschonken
 653 *Battalie*: de (veld)slag
 654 *Deeren*: meisje
 654/5 *daer toe Joufvrou Winter-groen ghewapent was*: waarbij Juffrouw Wintergroen zich opgemaakt had om
 656 *te ghedooghen*: toe te laten
 657 *drollighen Compeer*: grappige vent
 658 *bewaren*: bewaken
 659 *quartier*: kamp
 660 *bekomen*: verworven
 661 *in het inkomen*: bij het binnenkomen; *beleefde*: onderdanige
 665 (*deede haer*) *oock... tracteeren*: ook onthaalde hij haar zo goed als mogelijk was
 666 *in 't korte*: in korte tijd, niet uitvoerig
 667/8 *Veldtkoetse*: veldbed
 668 *Linwaet*: linnengoed
 670 *docht*: meende, wilde

- [673] veel kuskens so toonde sy hem oock alle vriendschap, maer met
 [674] hem te bedde te gaen daer hadde sy geen vermaken in, toonende
 [675] hem als dat sy door den schrick nu ontstelt was, ende bewees^{675/6}
 [676] hem dat hy noch twee mael moest slapen gaen. Hy wel wetende
 [677] wat zulcks wesen mochte, konde nochtans hem selfs qualick
 [678] bedwinghen, doch door de groote liefde die hy tot haer hadde,
 [679] bewees dat hy haer trouwen wilde voor sijn vrouw, ende datse
 [680] inde Koets rijden soude, ende voorts alsoo daer mede ter aerden⁶⁸⁰
 [681] sinckende, bleef hy in haer schoot legghen slapen. Des morgens
 [682] deede sy bewijs dat haer Vader verslaghen was, dat sy dien⁶⁸²
 [683] soecken mochten, hy deede haer dadelijc met diversche Ruyters
 [684] ende knechten convoeyeeren ter plaetsen daer sy docht haer va-⁶⁸⁴
 [685] der ende lief verslaghen te zijn. Naer langh soecken heeft sy haer
 [686] Vader gevonden, te weten, den Luytenant, daer sy lange by ge-
 [687] woont hadde, en hem aenroerende begonste op 't nieu te bloeden,⁶⁸⁷
 [688] ende 't scheen noch een teecken van leven in hem te wesen, maer
 [689] het was Fantasy. Desen wierde daer dicht by in een Capelleken
 [690] begraven, maer sy haer niet te vreden houdende, socht noch lang⁶⁹⁰
 [691] onder de dooden ende soo haest sy een fraey Man doodt vondt,
 [692] de welcke door de Hoofd-wonden onkenbaer was, ontkleeden
 [693] sy de borst, want haer lief hadt een teycken op sijn hart. Ten
 [694] laetsten niet vindende is sy met groote droefheyte wederom ghe-⁶⁹⁴
 [695] keert wenschten hondertmael dat haer dien goeden Godt op de^{695/695/6}
 [696] plaetse wilde laten blyven, om alsoo de dooden te mogen ghesel-
 [697] schap houden. Desen Ridder sach dese seer schoone Deeren we-⁶⁹⁷
 [698] derom komen, ende elck een was verwondert van sulc eene Paerle
 [699] van schoonheyte te sien. De *Generael* van de *Krabaten* een half
 [700] Vyant van de *Cosacken* wierde ontsteken van haerder liefde, ende⁷⁰⁰
 [701] socht middel, om dese Joufvrou ter gelegener tijt te atrapeeren.⁷⁰¹
- [702] Derhalven dan sijn oogh op haer gheslaghen hebbende,⁷⁰²

675/6 *bewees hem*: maakte hem duidelijk

680 *daer mede*: onmiddellijk daarop

682 *deede sy bewijs*: maakte ze duidelijk; *verslaghen*: gedood

684 *convoeyeeren*: begeleiden; *ter plaetsen daer*: naar de plaats waar

687 *aenroerende*: aanrakende

690 *haer niet te vreden houdende*: zich niet tevreden stellende

694 *niet*: niets

695 *wenschten*: (begrijp:) en wenste

695/6 *op de plaetse wilde laten blyven*: ter plekke wilde laten sterven

697 *Desen Ridder*: nl. Slavaca (zie r. 657 e.v.)

700 *haerder liefde*: liefde voor haar

701 *atrapeeren*: vangen

702 *sijn oogh op haer gheslaghen hebbende*: zijn zinnen op haar gezet hebbend

[703] ende met haer Minne ontsteken zijnde, dacht hem dat voordeel^{703/4}
 [704] aff te sien, ende haer zelve te ghenieten: ende alsoo sy noch in 't⁷⁰⁴
 [705] velt lagen, maecten hy kennis met een van sijn knechten die uyt⁷⁰⁵
 [706] *Hongarien* was, hem veel beloovende soo hem wist in een dingh⁷⁰⁶
 [707] te dienen, maer niemant en moste daer af weten. Nu in het^{707/8}
 [708] eynde de koop eens wesende, beval hy hem dat hy den Rit-mee-
 [709] ster inde nacht soude in sijn Tent door-steken, ende op dit ghe-^{709/10}
 [710] rucht soude hy met eenighe dienaers passen, om de *Joufvrou Win-*
 [711] *tergroen* wegh te voeren. Den nacht half ten eynde ghebracht
 [712] zijnde, dacht desen Ridder met sijne Beminde vrolick te wesen,
 [713] want hij hadde diversche kostelicke Wijn van *Praegh* doen halen,
 [714] om haer droncken te maken. Sy door het in-nemen van desen,
 [715] begonste haer vorige koleur te krijgen, en haer Vryer dit siende
 [716] maecten hem selven droncken, om alsoo dese nacht noch over^{716/7}
 [717] staegh te staen, verhoopende den naesten dagh haer na haer ey-^{717/8}
 [718] ghen bewijs te ghenieten, daer hy niet weynich na verlanghe.
 [719] Desen sijnen *Hongarischen* dienaer binnen de Tent komende,⁷¹⁹
 [720] siende hem slapen, nam haer by de handt, ende sy alreede wat
 [721] aen desen Vryer gewent zijnde, was van sins den *Cosacken* Rit-
 [722] meester wacker te maken. Den *Ungerschen* dit merckende, neemt
 [723] sijn pocc ende door stack desen synen meester, ende bewijst dat sy⁷²³
 [724] swijghen zoude. Sy seer verschrickt zijnde, is met den *Ungher*
 [725] buyten de Tent ghetreden, daer een Rosbaer bereyt was, daer⁷²⁵
 [726] sy in moest gaen sitten. Desen voorseyden *Ungher* een weynich
 [727] van sijn Meesters Tent zijnde, wierde van een ofte twee *Kraba-*
 [728] *ten* aen eenen Boom ghehangen, ende dit tot een goede Recom-^{728/9}
 [729] pens voor den voorseyden dienst. Als sy de geheelen nacht nu over⁷²⁹
 [730] gereden hadden, wierde daer by provisie een oude vrou ghestelt⁷³⁰

703/4 *dacht hem dat voordeel aff te sien*: meende Wintergroen voor de neus van de ridder weg te kunnen kapen

704 *zelve*: voor zichzelf; *ghenieten*: bezitten

705 *sijn*: verwijst naar de Ritmeester

706 *hem veel beloovende*: hem (nl. *een van sijn knechten*, r. 705) veel belovende; *soo hem wist*: als hij hem (nl. *de Generael*, r. 699) wist

707/8 *Nu in het eynde de koop eens wesende*: Toen tenslotte de 'koop' gesloten was

709/10 *passen*: trachten

716/7 *over staegh te staen*: onderuit te gaan

717/8 *na haer eyghen bewijs*: volgens haar eigen aanwijzing

719 *Desen sijnen (...) dienaer*: Zijn dienaar (nl. van de Ritmeester)

723 *pocc*: dolk; *bewijst*: beduidt, geeft aan

725 *een Rosbaer bereyt was*: een koets in gereedheid gebracht was

728/9 *Recompens*: beloning

729 *over*: door

730 *by provisie*: tijdelijk, voorlopig

[731] om haer te dienen, maer en konden malkanderen niet verstaen.
 [732] Op den tweeden dach, so is desen voorseyden *Generael der Kraba-*
 [733] *ten*, by *Wintergroen* gekomen, hebbende onder allen een dienaer
 [734] die goet duytsch konde, ende deede haer zeggen dat sy al te schoone⁷³⁴
 [735] vrou was, om by so een On-christen te wesen als den voorseyden⁷³⁵
 [736] was.

[737] Dese Joufvrou meer sin in des knechts Tale hebbende, als⁷³⁷
 [738] in al het Gout ende Silver deses grooten Meesters, ende uyt de
 [739] Karosse ghetreden, ende op een Edelmans huys gelogeert zijnde,⁷³⁹
 [740] bewees desen Generael een uytnemende vriendschap, ende dat
 [741] met een uytnemende Cortosye, ende hy vereerde haer eenighe⁷⁴¹
 [742] kostelickheden, daer sy hem zeer reverentelick voor danckte. Als⁷⁴²
 [743] sy hier eenighe daghen bleven, ende den Generael dickmael uyt
 [744] reedt om eenighe sterckten in te nemen, hadde sy hem in midde-⁷⁴⁴
 [745] ler tijdt eenighe Kraghen ende Hemden ghemaect van zeecker
 [746] Lijnwaet, 'twelck tot buydt in ghebrocht wiert. Nu ten lan-⁷⁴⁶
 [747] ghen laetsten desen Generael belust zijnde, om dit Paerdeken
 [748] inde Loop-plaets te brenghe (want hy met een uytter-maten
 [749] groote *continentie* sich van haer onthouden hadde, door dien dat⁷⁴⁹
 [750] hij uyt de reeden sijns knechts, de welcke duytsch verstondt, al-⁷⁵⁰
 [751] le hare wedervarentheyt verstaen hadde) deede haer met andere⁷⁵¹
 [752] Jonckvrouwen vrolick maken, ende eenige confeyturen ende soeten⁷⁵²
 [753] Wijn onder malkanderen menghen, om alsoo haer natuer⁷⁵³
 [754] ende Humeuren te vernemen, ende alle swarigheyt te doen ver-⁷⁵⁴
 [755] gheeten, bevelende datmen haer in een kamer logheeren zoude,⁷⁵⁵
 [756] daer hy by nachten ende andersins in konde komen. Hier gingh^{756/7}
 [757] het eerst op een Schaepscheeren, ende praten: gheen vryen en was^{757/8}

734 *duytsch*. Duits; *deede haer zeggen*: liet tegen haar zeggen

735 *den voorseyden*: de genoemde (Ritmeester)

737 *sin in*: aandacht voor; *Tale*: praten, spreken

739 *Karosse*: rijtuig

741 *Cortosye*: hoffelijkheid

742 *kostelickheden*: kostbaarheden; *reverentelick*: eerbiedig

744 *sterckten*: vestingen

746 *Lijnwaet*: linnen; *'twelck*: verwijst naar *zeecker Lijnwaet*, r. 745/746

749 *continentie*: beheersing

750 *reeden*: woorden

751 *wedervarentheyt*: lotgevallen

752 *confeyturen*: confituren (in suiker ingelegde vruchten)

753 *onder malkanderen menghen*: door elkaar mengen

754 *Humeuren*: gesteldheid

755 *logheeren*: huisvesten

756 *Hier*: nl. in die kamer, r. 755

756/7 *gingh... Schaepscheeren*: stoeiden ze (algemene term voor een beginnende liefdesrelatie);

vryen: 't hof maken

757/8 *gheen... ghebreck*: aan vryen was daar geen gebrek

[758] daer ghebreck: maer als de nieuwe vryagie op sijn beste be-
 [759] gonste te komen, ende dat den goeden Ridder meende tot sijn
 [760] voornemen te gheraken, soo verklaerde Joufvrou dat sy op het^{760/1}
 [761] uysterste van haren Man bevrucht was, ende naer dat sy van
 [762] zulcks verlost was, dat sy gaerne wilde by soo een goedertieren
 [763] Heer blyven, de welcke sy om sijn goedertierentheyte ende beleeft-
 [764] heyt niet en konde laten om hem te beminnen. Korts hier aen
 [765] is desen Generael met *M. Tilly* teghen *Mansvelt* ghetrocken, al
 [766] waer het ghebeurt is, datter een Scharmutsinghe tusschen de⁷⁶⁶
 [767] Mansveltsche ende Keysersche gheviel, daer desen haer derden⁷⁶⁷
 [768] Vryer het Hooft afgheschoten wiert. Sy dit vernemende, be-
 [769] hielt den buyt de welcke haer so voor ende naer gegeven was, en⁷⁶⁹
 [770] dachte daer van Leuyertjens te maken, om den Jongen *Water-*
 [771] *brandt* in te winden, als hy ter Werelt zoude ghekomen zijn.

[772] Als *Wintergroen* nu gheenen secreeten vriendt meer ken-⁷⁷²
 [773] de als desen voorseyden Duytschen knecht, soo badt zy hem
 [774] om alle hulp ende bystandt in haren noodt te doen, de welcke
 [775] haer aen een seecker Duytsche Soetelersse hielp, om in tijdt van⁷⁷⁵
 [776] baerens noot eenigh secours te hebben: het welck oock eer lan-^{776/7}
 [777] ghe ghebeurden in een kleen Hutjen van Loveren ende Gras
 [778] ghemaect, daer *Winter-groen* moeder wiert van eenen wel-ge-
 [779] maeckten, excelenten, vetten Soon. Soo haest sy hem sagh,
 [780] riep zy, och hy ghelijckt *Sinjoor Waterbrandt*; doch de anderen
 [781] hier van niet wetende, meenden datse kranckhooflich wierdt.
 [782] Als sy nu gheluckelick verlost was, soo moest het Legher in al-^{782/782/3}
 [783] ler haest op na den *Onder-Palts*, doen zy maer acht daghen in den^{783/4}
 [784] Kraem out was; dan dese swarigheydt aen d'een zijde ghestelt^{784/5}
 [785] zijnde, ende dit niet aensiende, heeft sy haer mede op den Tocht⁷⁸⁵

760/1 op het uysterste (...) bevrucht was: bijna moest bevallen

766 Scharmutsinghe: schermutseling

767 desen haer: haar

769 voor ende naer: telkens

772 secreeten: betrouwbare

775 Soetelersse: marketentster (iemand die voedsel en drank in het leger verkoopt)

776/7 eer langhe: na korte tijd

782 gheluckelick: voorspoedig

782/3 moest (...) op na: moest zich begeven naar

783/4 zy maer acht daghen in den Kraem out was: zij de bevalling maar acht dagen achter de rug had

784/5 dan... zijnde: maar geen rekening houdend met deze moeilijkheid

785 dit niet aensiende: zich daar niet aan storende; mede: met de anderen

[786] begheven, maer de voorseyde Soetelaers vrouw stontd vande^{786/7}
 [787] Karre, ende liet *Wintergroen* daer op sitten, om datse mede over^{787/8}
 [788] wegh raken mochte, want sy en durfte het niet openbaren datse
 [789] eenighe sonderlinghe weerde van Gout ofte Silver by haer⁷⁸⁹
 [790] hadde.

[791] Alsoo suckelende, is *Joufvrou* in den Onder-Palts gheko-
 [792] men, niet sonder groote moeyte ende swarigheyt: ende hoe-wel
 [793] sy in desen Tocht met dit kindt veel onghemacks hadde, zoo en
 [794] hadde sy sulcke aenvechtinghe niet als vooren: want soo haest⁷⁹⁴
 [795] den een of den ander haer aen-ransten, hadde sy alreede soo veel⁷⁹⁵
 [796] Spaens, Italiaens ofte quaet Duytsch gheleert, dat sy zegghen⁷⁹⁶
 [797] konde, dat haren Man voor ofte achter was: soo dat alle dese
 [798] moeyte met het kindt haer maer enckel vermaeck was, al ghe-
 [799] beurdent somtijts datse vijf of ses mijlen te voet met hem heeft
 [800] moeten marzeeren.

[801] Naer dat Mansvelt uyt den Palts alreede vertroocken, ende
 [802] ordere ghestelt was, dat *Don Corduaes* Leger hem volgen zoude,⁸⁰²
 [803] heeft *Joufvrouw Winter-groen* haer haest op ghemaect, ende in⁸⁰³
 [804] den Tros begeven, alwaer dat sy altoos boven andere vrouwen⁸⁰⁴
 [805] ghe-eert wiert: En al hadt sy nu haer beste kleederen verkocht,
 [806] nochtans door hare schoonheyt was elc een genegen om vanden
 [807] Paerde af te staen, ende haer daer op te laten sitten, maer soo
 [808] haest sy over Rhijn quamen, sijn diversche Duytsche Compan-
 [809] gien mede ghetrocken, waer onder sy twee of dry vrouwen uyt
 [810] Nederlandt vondt, de welcke met den *Vorst Christiaen van Bruyn-*
 [811] *swijck* op ghekomen, ende naer de Slacht op de *Meyn*, onder de⁸¹¹
 [812] Spaensche gheraectt waren, alsoo dat *Joufvrouw* gheheel wel
 [813] geaccommodeert was, uyt gesondert dat sy noch twijffelde aen⁸¹³
 [814] haren Alder-liefsten *Waterbrandt* ywers te vinden.⁸¹⁴
 [815] Voorders in 't passeeren van de Maes, soo is het Tou ghe-⁸¹⁵

786/7 *stontd vande Karre*: stont haar plaats op de kar af

787/8 *om datse mede over wegh raken mochte*: opdat ze de reis zou kunnen meemaken

789 *eenighe sonderlinghe weerde van*: voor een ongewoon groot bedrag aan

794 *aenvechtinghe*: overlast

795 *aen-ransten*: op onbeschaamde wijze aansprak

796 *quaet Duytsch*: gebrekkig Duits

802 *ordere ghestelt was*: gelast was

803 *haer haest op ghemaect*: zich haastig klaar gemaakt

804 *Tros*: menigte, troep

811 *op ghekomen*: opgetrokken

813 *geaccommodeert*: ondergebracht

814 *ywers*: ergens

815 *in 't passeeren*: bij 't oversteken

[816] broken, waer mede de Ponten over ghehaelt wierden, alsoo dat⁸¹⁶
 [817] veel Paerden ende Menschen over Boort vielen. Een vrouw
 [818] neffens haer op een Paerdt sittende, valt van het Paerdt over
 [819] Boort, ende meenende haer te houden, trock het kindt mede.⁸¹⁹
 [820] Haer niet langh bedenckende, springht van boven neder in het
 [821] Water om haer kindt te helpen, 't welck sy met de eene handt
 [822] kreegh, dryvende voor stroom af, 't hoeft som tijdts onder, ende
 [823] dan de Billen wederom boven, alsoo dattet een jammer te sien⁸²³
 [824] was.

[825] In 't eynde swom haer een Paerdt voor by, 't welck sy by
 [826] den staert vattede: Alsoo dat sy door desen middel te Lande
 [827] ghebracht wiert, tot verwonderinghe van al de geene die het
 [828] selve saghen. Nu meer waters als Wijn in 't lijf hebbende, soo
 [829] heeft den Oversten Isenburgh gheboden datmen haer dadelick
 [830] warmen Spaenschen Wijn in gheven soude. Die in 't lijf heb-
 [831] bende, begonste lustich water te lossen, ende bequam met het⁸³¹
 [832] kindt: 't welck somtijts haer wat toe-lachte, gelijk oft haer wat
 [833] van sijn Vader zegghen wilde. Eerlanghe sijn sy den Graeff
 [834] van Mansvelt ontmoet, den welcke haer Slach aen boot, daer⁸³⁴
 [835] haren lieven *Waterbrandt* by was, maer onwetende. Nu den⁸³⁵
 [836] strijt beginnende, was *Winter-groen* op een klein Paerdeken
 [837] gheraect, toe-behoorende eenen Capiteyn, de welcke, als hy ten
 [838] strijde gingh, haren Hoedt van haer hoeft nam, ende stelden
 [839] haer een ander met eenen Paerlen hoet-bandt, ende seer schoone⁸³⁹
 [840] Pluymen op het hoeft. Nu ghelijck het eene ongheluck by het
 [841] ander wesen wil, wierde haer Paert de Borst, ende de voorste
 [842] beenen met een Canon-koghel af gheschooten, alsoo dat sy met
 [843] het kindt van boven neder in het bloet stortten, ende alle de om-
 [844] standers meenden, dat sy en het kint doot waren. Maer eer lan-
 [845] ghe stonden sy over eynde, maer daer was gheen water ontrent,⁸⁴⁵
 [846] om haer te suyveren: alsoo dat haer lief soo hy ter selver uren by
 [847] haer ghekomen hadde, haer niet ghekent soude hebben. Ten
 [848] laetsten die slacht ghedaen zijnde, is sy met de Spaensche Ar-^{848/9}

816 *de Ponten*: de pontons (d.i. een drijvende brug)

819 *haer te houden*: zich vast te houden

823 *een jammer te sien*: iets ellendigs om te zien

831 *lustich*: flink; *water te lossen*: water op te geven; *bequam*: herstelde zich

834 *haer Slach aen boot*: met hen slag wilde leveren

835 *maer onwetende*: maar zonder dat hij wist (dat zij in de buurt was)

839 *een ander*: nl. een hoed; *hoet-bandt*: keelband (strik waarmee de hoed onder de kin vastgemaakt wordt)

845 *ontrent*: in de buurt

848/9 *Armade*: krijgsmacht

[849] made na Brussel gheraeckt, Godt Almachtich danckende, dat⁸⁴⁹
 [850] hy haer van soo veel Wonderlijcke avonturen verlost had-
 [851] de.

[852] Eyndelick is sy by eenen Hollantschen Bode ghekomen, die
 [853] sy raedt vraeghden hoe sy best in Hollandt soude mogen raken,
 [854] en hy gaf haer aenwijsingh, datse over 't Sas van Ghendt na
 [855] Zeelandt trecken zoude, als gheschieden. Onder-tusschen soo
 [856] was haer Vryer tot Berghen op den Zoom, ende hadde sich
 [857] mannelick ghequeeten, hoe-wel hy by avontuer met Convoy⁸⁵⁷
 [858] daer binnen gheraeckt was. Na dat de belegheringhe ghe-eyn-
 [859] dicht, ende *Sr. Waterbrandt* weynich over ghegaert hadde, heeft⁸⁵⁹
 [860] hy hem met een Oorlooghs-man te water begheven, al te groot-^{860/1}
 [861] moedich zijnde om leghe handen t'huys te komen. Na dat hy
 [862] eenighe daghen in Zee, ende alreede eens Slachts geweest was,⁸⁶²
 [863] soo is het ghebeurt dat sy in eenen Mis-achtighen dagh, met
 [864] een stercke koude in de ruyme Zee wel voorsichtelick twee
 [865] nachten gheseyldt hadden, uyt vreesse van andere Schepen over
 [866] seylt te werden. Eer langhe soo sijn vijf ofte ses Hollandtsche
 [867] Coopvaarders voor wint na de Straet gheloopen, ende een van⁸⁶⁷
 [868] dese is dit Oorloogh-schip onversiens in sijne zijde gheseyldt,⁸⁶⁸
 [869] niet wijt van den Voor-mast, ende dit met soo eenen afgrijselic-
 [870] ken slagh, dat de Stenghen ende ander ghereetschap van boven⁸⁷⁰
 [871] neder quamen.

[872] Desen slagh maecten haer alle gader wacker, ende sy quamen⁸⁷²
 [873] voor den dagh met Bult ende Gort-sacken, meenende het gat⁸⁷³
 [874] te stoppen. Maer als sy saghen dat sy moeten te vergheefs dee-⁸⁷⁴
 [875] den, hebben sy dadelick de Sloep uyt gheset, om daer door een
 [876] deel volcks aen de andere Scheepen te setten, die haer wel hoor-
 [877] den roepen, maer vreesende voor schade, sijn al te mael voorts⁸⁷⁷

849 *na*: dichtbij

857 *ghequeeten*: zijn plicht gedaan; *by avontuer*: bij toeval; *Convoy*: een goederentransport

859 *weynich over ghegaert hadde*: er weinig aan over gehouden

860 *Oorlooghs-man*: oorlogsschip

860/1 *grootmoedich*: trots

862 *Slachts*: slaags

867 *Coopvaarders*: koopvaardij-schepen; *de Straet*: de straat van Dover; *gheloopen*: gevaren

868 *onversiens*: onverwacht

870 *Stenghen*: rondhouten

872 *alle gader*: allen (zonder uitzondering)

873 *Bult ende Gort-sacken*: Stro-(bedde)zakken en graanzakken

874 *moeten*: moeite

877 *al te mael*: allen (zonder uitzondering)

[878] gheseylt. Den Capiteyn van het Schip bleef met een party⁸⁷⁸
 [879] volcks op 't Schip, om door dien middel in gheen swarigheyt
 [880] te raken: want hy docht soo hy hem inde Sloep begheven had-
 [881] de, soo soude alle man daer in ghewilt, ende alsoo den eenen met
 [882] den anderen vergaen hebben. Nu de Sloep af gheroeyt zijnde,
 [883] om dit volc aen de andere Schepen te brengen, en konde die niet
 [884] wederom komen, maer door de donckerheydt, hebben sy nie-
 [885] mandt konnen sien, maer als sy haer Riemen wat stil hielden,
 [886] soo hoorden sy 't volck van de andere Schepen wel spreken, ende^{886/7}
 [887] om hulp roepen ende krijten, doch alles te vergeefs. Den Ca-
 [888] piteyn op het gebroken Schip verlangde seer, om sijne Sloep
 [889] wederom te hebben: want het volck was alreede achter op het
 [890] Schip ghevlucht, door dien sy van het water over wonnen wa-
 [891] ren, seer krijtende ende roepende met ghelijcke Stemmen, de eene⁸⁹¹
 [892] in noodt van te vergaen, ende de andere, om datse haer lieve
 [893] Maets alle moesten hooren in de Zee verdrincken. Het was se-
 [894] ker een droevigh gheklagh, elck een scheen wat te zegghen
 [895] te hebben, maer al te vergheefs: want daer en was gheen helpen^{895/6}
 [896] mede ghemenght, door dien de Sloep over laden was. Als sy nu
 [897] sonder Compas dwaelde, seyde desen *Sr. Waterbrant* ick wilde
 [898] dat onsen Capiteyn in mijne, ende ick in sijne plaetse ware,
 [899] ende elck een seyde het sijne: krijten ende karmen en was daer geen
 [900] ghebreck, als elck een adieu riep, als hy na den grondt gingh.
 [901] Die van de Sloep hebben in desen bitteren koude ander order^{901/2}
 [902] ghestelt om te leven of te sterven: want de Zee gingh zeer hol,⁹⁰²
 [903] alsoo datse dicht aen malkanderen sitten moesten, om met hare
 [904] rugghen de Baren te stutten: andere moesten ghestadich met⁹⁰⁴
 [905] hare Hoeden het over-spoelende water uyt Hoosen. Dit duerde
 [906] tot inde veertich uren, met een afgrijselick ellende: want daer en
 [907] was niet te eeten noch te breken, den koude was onverdragelijc,⁹⁰⁷
 [908] tot teycken dat een van dese Maets, na dat hy sesthien uren dese⁹⁰⁸
 [909] koude gheleden hadde, ghestorven is met groot gheclagh vande
 [910] andere.

[911] Soo haest dien doot was, so is hy met sijn kleederen vol

878 *een party*: een deel van
 886/7 *ende om hulp roepen*: en zij hoorden om hulp roepen
 891 *met ghelijcke stemmen*: op gelijke wijze
 895/6 *daer was gheen helpen mede ghemenght*: dat hielp niet
 901/2 *ander order ghestelt*: andere maatregelen getroffen
 902 *hol*: te keer
 904 *Baren*: golven; *te stutten*: tegen te houden; *ghestadich*: voortdurend
 907 *niet te eeten noch te breken*: niet meer te eten
 908 *tot teycken dat*: het bewijs hiervan is

[912] Goude Passementen over Boort gheworpen, om alsoo door de-⁹¹²
 [913] sen middel de vracht te moghen lichten. Dry uren hier naer is
 [914] noch een ander ghestorven, die sy van ghelijcken, sonder te voe-
 [915] len of hy ghelt, of iets by hem hadde, alsoo koel sonder bewegen⁹¹⁵
 [916] over Boort gheset hebben: want het leven was by haer gheheel^{916/7}
 [917] soober. Eenighe uren hier na zijn noch een ofte twee gestorven,
 [918] maer sy en hadden de macht niet om dese over Boort te setten,
 [919] want sy te samen verkleumt waren. Als sy nu op Godts ghe-
 [920] nade, ghelijck voorseyt is, heenen dreven, soo hebben sy ten laet-
 [921] sten landt ghesien: 't welck gheen kleene vreught onder haer ver-
 [922] weecten.

[923] Doen sy daer by quamen, zijn sy volck ghewaer geworden,
 [924] het welck op den Oever des Zees stondt. Maer alsoo daer een
 [925] steen-klip was, konde haer niemandt helpen: de Zee gingh oock
 [926] al te hol, om met kleyne Schuytkens in 't water te komen, soo
 [927] dat sy noch eenighe tijdt alsoo gheswerft hebben, in duysent pe-^{927/8}
 [928] rijckelen dat de Sloep in stucken raken mochte. Ten langhen
 [929] laetsten zijn sy om eenen hoeck ghekomen, daer de Baren vande
 [930] Zee niet soo uyt-nemende hoogh en ginghen, daer de Inwoon-
 [931] ders knaphandich haer te hulp quamen, en hebben haer alle aen⁹³¹
 [932] landt ghebrocht, ende seer veel deught bewesen. Onder allen⁹³²
 [933] verstonden de Maets, datse in Enghelandt waren, en hierom
 [934] ordineerden *Sr. Waterbrandt*, dat een Man na *Londen* soude ghe-⁹³⁴
 [935] sonden werden, om aen de *Ambassadeurs vande Hoogh-Mooghende*^{935/6}
 [936] *Edele Heeren Staten* haren noodt te kennen te gheven: de welcke
 [937] dese tijdinghe verstaende, dadelick eenen Ghedeputeerden af-⁹³⁷
 [938] gheveerdicht hebben, om haer in alles onderstandt te doen, also⁹³⁸
 [939] alle middelen aenwendende om dese half doode menschen we-
 [940] derom levendich te maecken. Eenighe sijn op ghekomen, an-⁹⁴⁰
 [941] dere ghestorven, maer onder anderen soo is *Sinjoor Waterbrandt*
 [942] naer *Londen*, ende van daer na *Vlissinghen* gevaren, niet veel gelts

912 *Passementen*: versieringen

915 *bewegen*: emoties

916/7 *het leven... soober*: het ging hen alleen om het vege lijf

927/8 *perijckelen*: gevaren

931 *knaphandich*: dadelijk

932 *Onder allen*: Onder andere

934 *ordineerden*: beval

935/6 *Hoogh-Mooghende Edele Heeren*: titel van de leden van de Staten-Generaal, het hoogste gezag in de Republiek

937 *tijdinghe*: nieuws(-tijding); *Ghedeputeerden*: vertegenwoordiger

938 *onderstandt te doen*: te helpen

940 *op ghekomen*: hersteld

- [943] hebbende, oock soober ghekleedt zijnde, met een Toppers hoet-^{943/4}
 [944] jen op 't Hooft, wandelende het voet-pat langhs naer *Middel-*
 [945] *burgh*.
- [946] Op den selven tijdt soo is *Joufvrou Winter-groen* van het
 [947] *Sas* over tot *Vlissinghen* ghekomen, haer op den selven pat be-
 [948] ghevende. *Sr. Waterbrant* sat onder wegghen ende ruste wat,
 [949] door dien dat sijn beenen noch stijf waren van 't voorseyde on-
 [950] ghemack. Als dese by hem quam, vraegghden hy haer of sy wat
 [951] rusten wilde, het welck sy weygherde, weynich denckende dat⁹⁵¹
 [952] dit haer liefste was. Ten laetsten door sommighe reden meer
 [953] achts op de vrou nemende, is hy op gheresen, met een sonderlin-^{953/4}
 [954] ghe *Alteratie* in sijn ghemoedt, ende heeft ghevraeght waer sy na
 [955] toe wilde? Ende haer noch nauwer besiede, soo begost sijn⁹⁵⁵
 [956] hart te branden.
- [957] Terstontd soo wiert hy haer kennende, ende liet van ver-⁹⁵⁷
 [958] schrickinghe sijn stock vallen, maer en openbaerden sijn selven
 [959] haer noch niet, maer keerden hem om, als of hy wateren wilde,
 [960] ghelijck hy oock dedde, maer het waren bittere Tranen. Als hy
 [961] deze wat afghevaegt hadde, quam hy wederom by haer, ende
 [962] versocht om het kindt te draghen, vragghende waer den Vader
 [963] van het kindt was. Och! seyde sy met swaer versuchten, die is
 [964] in den slagh voor *Praegh* gebleven, ende also sy wat voor uyt trat,⁹⁶⁴
 [965] dat hy haer niet in 't aensicht sien en konde, soo vraegghde hy
 [966] haer of sy tsedert gheen man gehadt en hadde, ende doen sy neen⁹⁶⁶
 [967] seyde, soo vraegghde hy haer waer sy na toe wilde? sy seyde naer
 [968] *Hollant*, want mijns Mans vrienden tot *Amsterdam* wonen,⁹⁶⁸
 [969] ende soo voorts nae *Vrieslandt* by mijn vrienden. Terstont be-
 [970] gon hy dat kint seer te kussen, 'twelck sy siende, niet wist wat sy
 [971] dencken zoude: maer sy kreegh een schrick over het lijf, ghe-
 [972] lijck of haer eenen *Emmer* met kout water over het hooft ghe-
 [973] gooten wiert, ende haer *Beenen* begaven haer, door het schielic,⁹⁷³
 [974] schudden ende beven dat haer over quam. Nu ten halfwegghen
 [975] *Middelburgh* zijnde, ontrent een plaets *Soeburgh* ghenaempt:
 [976] soo setten sy haer beyde neder op een *Stoep* voor een *Herbergh*,

943/4 *Toppers hoetjen*: bepaald soort bolhoedje voor eenvoudige lieden, vooral zeelieden

951 *weynich denckende*: weinig vermoedend

953/4 *sonderlinghe Alteratie*: bijzondere verwarring

955 *nauwer*: nauwkeuriger

957 *wiert hy haer kennende*: herkende hij haar

964 *gebleven*: gesneuveld

966 *tsedert*: sindsdien

968 *vrienden*: verwanten

973 *schielic*: snel, plotseling

[977] ende hy soende haer kindt hoe langhs hoe meer: waer over sy
 [978] hem te degen in 't aenghesicht begon te sien, ende naerder acht op
 [979] hem slaende, soo bestorf sy niet weynich: het welck als hy sagh,⁹⁷⁹
 [980] seyde hy, wel mijn Welbeminde sijt ghy van my verschrickt?
 [981] Hier door is sy soo verschrickt gheworden dat sy vande Banck
 [982] seegh; doch als hy haer omhelst ende ghekust hadde, zijn sy bin-
 [983] nen ghegaen, malkanderen beter kennis doende, ende lieten wat^{983983/4}
 [984] t' Ontbijten langhen, ende om dat sy seer kout waren, een goet
 [985] vyer aen legghen.

[986] Het eeten en wierde niet vermindert, maer dat kindt, dat⁹⁸⁶
 [987] fraeykens begost te spreken, liep vast over ende weer, dat sy al^{987987/8}
 [988] te mets een Boterhamken gaven, maer sy waren versaet in⁹⁸⁸
 [989] malkanders ghesicht: *Winter-groen* seyde dat het sijn kint was,
 [990] en doen hy het selfde soo vast gheloofde, als sy het selve seyde,
 [991] soo heeft sy dadelick haer kleederen op ghelicht, ende uyt een out
 [992] Onder rocksken een Goude Keeten gheternt, met een zeecker⁹⁹²
 [993] Busseltjen Gouts dat sy haer Lief langden. Van al de duysent⁹⁹³
 [994] kuskens, ende andere lieve groetenissen, die daer om ghedeyldt
 [995] wierden, sal ick verswijghen.

[996] Ten laetsten hebben haer de twee Goe-liefkens wederom
 [997] op den wegh begheven, met eene andere wackerheydt als van te⁹⁹⁷
 [998] vooren: en al was het dat het teghen den Winter gingh, ende de
 [999] Bladeren vande boomen vielen, soo was het doch by dese twee
 [1000] in den soeten *Lenten* tijdt: Want hy deede anders niet dan dat
 [1001] soete jongetjen te kussen, sijn lief daerentusschen niet vergetende:
 [1002] Also dat ick niet en geloove, of de Dierkens op den velde, en de¹⁰⁰²
 [1003] Voghelkens in de Haghen kosten dese vreught bemercken, en sy¹⁰⁰³
 [1004] waren met een om-sien tot *Middelburgh*, wel wenschende noch
 [1005] verre van daer te zijn, om dat haer propoosten noch niet ten eyn-¹⁰⁰⁵
 [1006] de waren.

979 *bestorf sy niet weynich*: schrok ze heel erg en werd doodsbleek

983 *malkanderen beter kennis doende*: om elkaar uitgebreid op de hoogte te brengen

983/4 *wat t'Ontbijten langhen*: iets te eten brengen

986 *vermindert*: d.w.z. zij aten er niet van

987 *vast*: voortdurend

987/8 *al te mets*: af en toe

988 *sy waren versaet in*: zij hadden genoeg aan

992 *gheternt*: te voorschijn gehaald (door de naden los te tornen)

993 *Busseltjen*: pakje; *langden*: aanreikte

997 *wackerheydt*: levendigheid

1002 *Also dat ick niet en geloove*: Zodat ik er niet aan twijfel

1003 *kosten*: konden

1005 *propoosten*: gespreksstof

[1007] Daer binnen komende, sijn sy beyde by de Poort in een
 [1008] Herbergh gegaen, ende *Joufvrouw Winter-groen* soude gaen haer
 [1009] Lief een Hoedt ende kraegh koopen. Dit met een haestigheydt
 [1010] ghedaen zijnde, meende sy wederom na de Herbergh te keeren,
 [1011] maer en wiste de naem vande straet noch het huys niet, ende hoe
 [1012] sy meer socht, hoe sy meer verdoolde. In het laetst bedroeft
 [1013] zijnde, begonst sy hare ooghen op het nieu te wasschen met^{1013/4}
 [1014] warm water, loopende seer verbaest teghen den donckeren soec-¹⁰¹⁴
 [1015] ken, ende alle alle sware ghedachten deeden haer meer versuch-¹⁰¹⁵
 [1016] ten: maer eenighe Burghers met de schoone jonghe vrou deer-
 [1017] nis hebbende, vraeghden watse socht. Och! wat soude ick soec-
 [1018] ken, seyde zy: Wy sijn eerst in de Stadt ghekomen, ende ick en¹⁰¹⁸
 [1019] kan het Huys niet vinden, daer mijn Man ende mijn kindt
 [1020] is.

[1021] De lieden vraeghden van waer sy ghekomen was, ende doen
 [1022] sy van *Vlissinghen* seyde, soo ginghen de lieden met haer aen die
 [1023] Poort, ende alsoo wert sy het Huys kennende. Daer binnen¹⁰²³
 [1024] ghekomen zijnde, was daer van beyde zijden gheen kleyne
 [1025] vreught, ende een kort avondmael makende, zijn sy op de oude^{1025/6}
 [1026] rekeninghe te samen te bedde ghegaen. Ick gheeff u te bedenc-
 [1027] ken offer oyt rijcker ende blyder Bruydt ende Bruydegom in
 [1028] gheheel *Zeelandt* gheweest zijn als dese twee waren, ende off alle
 [1029] verganghene droefheydt niet in blydschap veranderde: en so alle
 [1030] de jonghe Ghetrouwde lieden dese soete omhelsinghe ghevolght
 [1031] hadden, of het niet een lieflijcke nacht door de gheheele Stadt
 [1032] van Middelburgh gheweest soude zijn. Of sy des morgens,
 [1033] sonder dat kleyne *Cupido otjen* wacker te maken, wederomme
 [1034] malkanderen een *Boheemsche Batalie* ghelevert hebben, en weet
 [1035] ick niet: altoos wiert het kleyne kindt wacker, ende soo sy des¹⁰³⁵
 [1036] avonts gheseydt hadde dat het sijn Vader was, hadde hy het
 [1037] noch onthouden, ende seyde met een Enghels stemmeken:¹⁰³⁷
 [1038] *Goede morgen Vader lief.*

[1039] Dese twee beslooten in *Zeelandt* wat te blyven, ghelijck sy
 [1040] eenighe daghen deeden, ende in het laetste hebben sy haren

1013/4 *hare... water*: figuurlijk voor: begon zij opnieuw te huilen

1014 *verbaest*: ontsteld; *teghen den donckeren*: terwijl het al donker werd

1015 *alle alle*: het kan zijn dat dit dubbele gebruik een fout is in de tekst. Het is echter ook mogelijk dat het als versterking moet dienen

1018 *eerst*: zojuist

1023 *wert sy (...) kennende*: herkende ze

1025/6 *op de oude rekeninghe*: als vanouds

1035 *altoos*: in ieder geval

1037 *Enghels*: engelachtig

[1041] wegh naer ter *Veer* ghenomen, ende sijn van daer over gescheept¹⁰⁴¹
 [1042] naer *Dordrecht* . Nu teghen den middagh sloop gaende, zijn
 [1043] sy met soo een wacker Wint ende Stroom voort ghevaren, ghe-¹⁰⁴³
 [1044] lijck of *Neptunus* alle sijn Paerden voor het Schip ghespannen
 [1045] hadde.

[1046] Maer teghen den avont, als sy *Willemstadt* ter rechter handt,
 [1047] ende de *Plaet* ter slincker handt saghen, ende den Thoorn van¹⁰⁴⁷
 [1048] *Strijen* voor uyt, so begon sulck eenen stercken Wint, met een
 [1049] laegh water uyt den Noort-Oosten op te blasen, dat alles kreet¹⁰⁴⁹
 [1050] wat in het schip was, meenende te vergaen: Het schreyde alles
 [1051] behalven dese twee Goe-lieven, die gheen perijckel achten, ende¹⁰⁵¹
 [1052] seyden datter gheen beteren tijdt van sterven voor haer konde
 [1053] komen: want sy meenden alles besocht te hebben, wat eenigh¹⁰⁵³
 [1054] mensch ter werelt soude moghen besoecken, ende begonnen
 [1055] met een wat van hare Historien te vertellen. Mits scheenen de¹⁰⁵⁵
 [1056] Winden ende alle *Nymphen* stil te wesen, om hier naer te luyste-
 [1057] ren, maer het Schip stiet op een Sandt-plaet, en daer was het
 [1058] wederom te krijten ende te schreuwen. Nu wel vast op dese Plaet
 [1059] int Sant sittende, verleende den Schipper dese twee Goelieven

Fig. 6 *Het groote Hooft tot Dordrecht*. Pentekening toegeschreven aan Valentijn Clotz of Josua de Graef.

1041 *ter Veer*: Veere

1043 *wacker*: flinke

1047 *de Plaet*: Ooltjisplaet (het huidige Ooltgensplaat); *Thoorn*: toren

1049 *kreet*: schreeuwde

1051 *perijckel*: gevaar

1053 *besocht*: beleefd

1055 *Mits*: Meteen

[1060] sijn Koye, de selve toe doende, ende alsoo den dagh verwach-
[1061] tende.

[1062] Den Schipper een Boetsmaker zijnde, seyde laet dese twee¹⁰⁶²
[1063] daer een weynich gheworden, ick wedde eer langhe sullen sy¹⁰⁶³
[1064] ons van hier schuyven. Nauwelicks hadde hy de woorden
[1065] ghesproken, of het Schip begonste te Vlooten, ende Wint te¹⁰⁶⁵
[1066] krijghen, alsoo dat het scheen, dat de Zee *Nymphen* ontrent de
[1067] *Roo Vaert*, benijden dat het Eylant van *Walcheren* alleen dese¹⁰⁶⁷
[1068] soete omhelsinghe ghenieten soude, ende hebben alsoo de *Kijl* door¹⁰⁶⁸
[1069] gheseyldt, soo datse met den dagheraet tot Dordrecht wa-
[1070] ren.

[1071] De Maeght van Dordrecht, boven de Poorte van het
[1072] Groote-hoofd sittende, scheen te lacchen over de soete Liefkens,
[1073] die den aen-staenden dagh Dordrecht besaghen, ende den aen-
[1074] staenden nacht bleven, daer het kind *Cupido* Dordts leerde
[1075] spreken, ende met een soete Pen Hollandts schrijven: wiens
[1076] woorden over neghen Maenden eerst ghelesen konnen werden.
[1077] Hier van trocken sy naer *Rotterdam*, *Delft* ende den *Haegh*, sonder
[1078] te vergheeten *Venus* Tol te gheven: Also dat ick niet en twijffel,
[1079] dat by aldien alle jonghe ghetrouwde Lieden sulcke soete reyse¹⁰⁷⁹
[1080] deden, als tusschen *Zeelandt* ende *Hollandt* van dese twee gedaen
[1081] wierde, men zoude weynigh Houwelijcks voorwaerden be-
[1082] hoeven te maecten. In den *Haegh* eenighe daghen gheweest
[1083] zijnde, ginghen sy in het bosch wandelen, ende *Sr. Water-brant*
[1084] maecte sijn Soontjen een Booghjen, ende hy begonste de Hin-^{1084/5}
[1085] nen ende Herten naer te loopen, het welck dese twee deede ver-
[1086] heughen.

[1087] Hier gingen sy neder sitten, ende pluckten Winter roosen:
[1088] ende eenighe *Hovelinghen* met hare *Matressen* door de Boomen¹⁰⁸⁸
[1089] dit aensiende, meenden voorseker dat het *Venus* met haer gespan^{1089/1089/91}
[1090] was: dit te vaster gheloovende, door dien sy dit soete *Cupido otjen*
[1091] met sijn Booghjen saghen over ende weder loopen: maer als

1062 *Boetsmaker*: grappenmaker

1063 *gheworden*: hun gang gaan

1065 *Vlooten*: los te raken

1067 *Roo Vaert*: de Rode vaart; deze liep destijds op de plaats van het huidige Hollands Diep

1068 *de Kijl*: Dordtse Kil

1079 *by aldien*: indien

1084/5 *Hinnen*: waarschijnlijk niet Hennen maar Hinden (*Hinnen* worden vaker in de zeventiende-eeuwse literatuur in een adem met herten genoemd)

1088 *Matressen*: geliefdes

1089 *gespan*: gezelschap

1089/91 *dat het... saghen*:*

[1092] deze twee weder haren wegh wandelden, sagen sy dat sijt onge^{1092/3}
 [1093] veynschdelic met malkanderen meenden, ende doen sy het Jon-
 [1094] ghetjen soo menighmael saghen by haer komen loopen, en haer
 [1095] kussen, konde sy niet gheloooven, dat het *Oude mal* noch soo soet¹⁰⁹⁵
 [1096] was, en daer sy so een out kint hadden, dat het joc-speel niet en¹⁰⁹⁶
 [1097] minderde.

[1098] Nu soo yemant hier in mocht ontsticht zijn, die lese dese¹⁰⁹⁸
 [1099] Historie, en die verstaen hebbende, overleyt dan eens by sijn sel-
 [1100] ven, in dien hem een vande minste ghedeelte ontmoeten, ende hy¹¹⁰⁰
 [1101] dan met sijn lief daer na quam te wandelen, ende gheleghen tijt¹¹⁰¹
 [1102] ende plaets vindt, of hy haer oock niet soude betoonen dat hyse
 [1103] beminde. Des anderen daechs sijn sy met een Wagen Strant^{1103/4}
 [1104] langhs na *Leyden* ghereeden, verhalende so langhs de Zee mal-
 [1105] kanders wedervarenheyt, ende na eenighe suchtjens hebben sy
 [1106] eenighe soentjens om gedeelt, dat den Voerman dicwils dacht,¹¹⁰⁶
 [1107] dat sijn Sweep van selfs klapte.

[1108] Te *Leyden* komende, wandelden sy *Rapenburgh* langhs, voor
 [1109] by de *Universiteyt*, daer desen *Sinjoor Waterbrandt* eertijts wat
 [1110] ghestudeert hadde. Daerom de Copye van dese Historie daer¹¹¹⁰
 [1111] latende, reysde hy voorts na *Haerlem* : ende in 't *Harlemer-houdt*
 [1112] wandelende, seyden sy dit is der liefden Warande, ende vertroc¹¹¹²
 [1113] ken naer *Amsterdam* , daer sy voors eenighe vrienden besochten.¹¹¹³
 [1114] Van *Amsterdam* dochten sy voorts te varen naer *Vrieslandt*,
 [1115] om haer Ouders te besoecken, weynich denckende, dat die tot^{1115/6}

Fig. 7 Cupido.

- 1092/3 *sijt ongeveynschdelic*: ze het oprecht
 1095 *mal*: verliefdheid
 1096 *joc-speel*: (liefdes)scherts
 1098 *ontsticht*: geërgerd
 1100 *in dien hem een vande minste ghedeelte ontmoeten*: indien hem ook maar een klein deel (van het bovenstaande verhaal) zou overkomen
 1101 *gheleghen*: geschikte
 1103/4 *Strant langhs*: langhs het strand
 1106 *om gedeelt*: (elkaar) uitgedeeld
 1110 *Copye*: kopij, tekst voor drukkerij
 1112 *Warande*: tuin
 1113 *vrienden*: (meestal) verwanten
 1115 *weynich denckende*: weinig vermoedend
 1115/6 *tot sulcke Ruijn ghekomen waren*: zó geruïneerd waren

[1116] sulcke Ruijn ghekomen waren, als sy na der handt vernomen
 [1117] hebben. Want also sy haer alle beyde seer fraeykens tot Am-
 [1118] sterdam hadden op ghedorst, alsoo datter een moeye party der¹¹¹⁸
 [1119] Vrouwen Juweelen in den loop bleven, zijn sy ten laetsten te¹¹¹⁹
 [1120] Scheep ghegaen: Doch in Vrieslandt ghekomen zijnde, vonden
 [1121] de saeck in eenen gheheelen anderen staet, als sy deselve ghelaten
 [1122] hadden.

[1123] Want de Ouders waren uyt geplondert vande Soldaten,
 [1124] 't welck hare blydschap vry wat temperde, ende hadden de selve¹¹²⁴
 [1125] langen tijt op haer eygen kosten in haer huys moeten houden,^{1125/7}
 [1126] ja ten laetsten van de selfde noch Beesten en Meubelen rant-¹¹²⁶
 [1127] soenen. Dese het ghelt hebbende, zijn vertrocken met eenen duy-^{1127/8}
 [1128] velschen stanck, ende namen het beste goet mede, ende hebben de
 [1129] Oude lieden een deel duyvels toe ghesonden, de welcke argher¹¹²⁹
 [1130] waren als de eerste. Want sy ginghen den Ouden Patroon^{1130/1}
 [1131] aen met dreyghementen, ende Tormenten, dat hy soo veel hon-¹¹³¹
 [1132] dert Rijcks-Daelders op soude brenghe, of sy wilden alles
 [1133] verderven datter was, ende hem in sijn eyghen huys verbran-¹¹³³
 [1134] den. Het ghereet gheldt met de meeste part van Silver ende¹¹³⁴
 [1135] Gout was ghevloghen: Des niet teghenstaende soo most hy
 [1136] naer Embden, ende nemen ghelt op Interest, of andersins so hy^{1136/1136/7}
 [1137] best mocht. Dit alles met groote moeyten, honger ende kommer
 [1138] by malkanderen ghebracht, ende het gheldt over ghetelt heb-
 [1139] bende, soo hebben dese Booswichten, den Man seer ellendelick
 [1140] gheslaghen, ende hebben hem ten huysse uyt ghestooten, ende
 [1141] wilden, hy soude voor soo veel hondert gulden alderhande
 [1142] Suycker Bancquet, ende veelderley Wijn beschicken, of sy sou-¹¹⁴²
 [1143] den vrou ende kinderen aen het vyer braden. Soo haest den

- 1118 *op ghedorst*: uitgedost; *moeye*: flinke
 1119 *in den loop bleven*: achterbleven (m.a.w. ze gaven een deel van Wintergroens schat uit)
 1124 *vry*: nogal; *de selve*: nl. de Soldaten, r. 1123
 1125/7 *moeten (...) rantsoenen*: moeten loskopen
 1126 *de selfde*: nl. de Soldaten, r. 1123
 1127/8 *met eenen duyvelschen stanck*: een rampzalige situatie achterlatend
 1129 *een deel duyvels*: een aantal (andere) soldaten
 1130/1 *ginghen den Ouden Patroon aen*: voeren uit tegen de oude baas
 1131 *Tormenten*: kwellingen
 1133 *verderven*: verwoesten
 1134 *ghereet gheldt*: contant geld
 1136 *ghelt op Interest*: geld tegen rente
 1136/7 *so hy best mocht*: zoals hij dat het beste voor elkaar kon krijgen
 1142 *beschicken*: bezorgen

- [1144] goeden Man buyten de Deure was, begoste het alles seer
 [1145] Godts erbarmelick in huys te schreyen, waerom desen ouden
 [1146] knecht seer mistrostich op de Deure liep, ende nam voor, by¹¹⁴⁶
 [1147] vrou ende kinderen sijn leven te laten. Een van dese Booswich-
 [1148] ten uyt komende, beloofden den Man aen sijn hant, so hy het¹¹⁴⁸
 [1149] voorseyde gingham halen, soo en soude haer gheen leedt gheschie-
 [1150] den.
- [1151] Den Man wederom over al Credijt makende, heeft het al-¹¹⁵¹
 [1152] les gebracht, het welck sy hem bevoolen hadde. Hier mede te
 [1153] huys komende, scheen dat alle dinghen wel was: onder-tusschen¹¹⁵³
 [1154] wierden van de beste Beesten gheslacht, ende alle graen bedor-
 [1155] ven, Linnen ende Wollen soo voor ende naer van alle kanten¹¹⁵⁵
 [1156] ontstoolen. Dit niet ghenoech zijnde, ende dat het alles ver-^{1156/7}
 [1157] dorven was, uyt-ghesondert het huys met een party Beesten,
 [1158] soo hebben dese Boosdaders de Beesten het hoofd om hoogh
 [1159] ghebonden, dat sy niet konden eeten, ende achter inde Hacken¹¹⁵⁹
 [1160] gesneden, waer door sy begonsten te bulcken. De huysman badt¹¹⁶⁰
 [1161] om de Beesten te moghen laten eeten, maer dat en mocht niet
 [1162] gheschieden, of hy moeste wederom ghelt gheven. Als hy nu
 [1163] wederom ander middel gheschickt, ende ghelt ghefurneert had-¹¹⁶³
 [1164] de, soo hebben de Godts vergheeten schelmen de Weyden gaen
 [1165] om ploeghen, om al meer ghelts te hebben: maer siende datter
 [1166] niet meer te bekomen was, begonsten sy het huys af te breecken,
 [1167] ende haer seer ellendelick te slaen ende te stooten, also datse ooc ten
 [1168] lesten hare kinderen moesten sien schenden, ende Steel-wijs inder¹¹⁶⁸
 [1169] nacht verlopen. De soldaten hebben de beesten aen andere ver-¹¹⁶⁹
 [1170] koft, de huysen te gronde toe af ghesmeten, alsoo datter een deel¹¹⁷⁰
 [1171] vande vrienden seer miserabel gestorven waren. Desen *Waterbrant*¹¹⁷¹
 [1172] sijn vrouwen ouders in sulcken staet vindende, mochte 't goede^{1172/3}

- 1146 *op*: naar
 1148 *beloofden... hant*: gaf de man zijn hand erop
 1151 *Credijt makende*: schulden makend
 1153 *alle dinghen*: alles
 1155 *voor ende naer*: telkens
 1156 *dat*: omdat
 1156/7 *verdorven*: te gronde gericht
 1159 *Hacken*: hielen
 1160 *huysman*: boer
 1163 *ghefurneert*: verschaft
 1168 *schenden*: toetakelen; *Steel-wijs*: heimelijk
 1169 *verloopen*: weggelopen
 1170 *af ghesmeten*: afgebroken
 1171 *vrienden*: verwanten
 1172/3 *mochte 't goede beste doen*: kon nog zo zijn best doen

[1173] beste doen, dan daer en was geen hoop, alwaert dat de schenders¹¹⁷³
 [1174] vertrocken, datse wederom haer landen ende wooninghen soudē
 [1175] moghen ghenieten: want sy hadden 't selve meer beswaert als 't¹¹⁷⁵
 [1176] waert was. Daer was alle vreught met de twee Goelieven we-¹¹⁷⁶
 [1177] derom ten eynde, ende al was daer noch wat te besten, 't mocht^{1177/1177/8}
 [1178] haer al niet voeden. *Waterbrandt* dit siende, seyde teghen sijn
 [1179] Liefste *Wintergroen* dat hy wederom na Hollandt wilde, om te
 [1180] sien wat avontuer datter was, om een stuyver te moghen ver-¹¹⁸⁰
 [1181] dienen. *Wintergroen* most van twee quaden 't beste kiezen, ofte
 [1182] sien datse van armoede consumeerden, ofte datse ghedooghden¹¹⁸²
 [1183] dat haer waerste Lief wederom van haer vertrock: 't welck eyn-
 [1184] delick met veel droevighe omhelsinghe gheschieden: want hy
 [1185] en konde *Wintergroen*, noch het kint van sijnen hals niet schud-
 [1186] den, doch om dat sy wederom van kint swaer gingh, so beloof-¹¹⁸⁶
 [1187] den hy haer in 't korte wederom te verblyden: ende also zijn dese¹¹⁸⁷
 [1188] op 't nieu ghescheyden sonder veel te spreken, want de droefheyt
 [1189] en mocht het niet lijden.

[1190] Alsoo met looden voeten na Hollant getrocken zijnde inden
 [1191] Voor-somer An. 1623. ter selver tijdt dat daer eenighe Schepen
 [1192] na *West-Indien* gesonden wierden, om landen ende plaetsen te ont-¹¹⁹²
 [1193] decken, en wel wetende dat hy over al daer hy quam altoos de^{1193/4}
 [1194] Waert ofte Waerdinne te huys gevonden hadde, heeft voor ge-
 [1195] nomen met de voorseyde Schepen uyt te varen: 't welck hy ooc
 [1196] ghedaen heeft, ende kreegh een goede conditie van gagie, ende sondt¹¹⁹⁶
 [1197] *Winter-groen* twee Maenden ghelt. Een weynich sich versien¹¹⁹⁷
 [1198] hebbende, van 't gheene dat hem van nooden zijn mocht, is met¹¹⁹⁸
 [1199] de Schepen Tessel uyt ghevaren, Westwaert aen. De Hoofden^{1199/20}
 [1200] van Engelant gepasseert zijnde, hadde hy tijt om te over dencken

1173 *dan*: maar; *alwaert dat*: ook al waren

1175 *beswaert*: belast

1176 *met*: bij

1177 *te besten*: beschikbaar (over)

1177/8 *'t mocht... voeden*: het kon hen niet allemaal voeden

1180 *avontuer*: kans

1182 *consumeerden*: zouden wegteren; *ghedoogden*: toestonden

1186 *van kint swaer gingh*: zwanger was

1187 *in 't korte*: weldra

1192 *West-Indien*: hiermee wordt zowel Noord- als Zuid-Amerika bedoeld

1193/4 *de Waert ofte Waerdinne te huys gevonden hadde*: niet bepaald met open armen ontvangen zou zijn

1196 *kreegh een goede conditie van gagie*: kreeg een goed loon toegezegd

1197 *versien*: voorzien

1198 *hem van nooden zijn mocht*: hij nodig zou hebben

1199/20 *De Hoofden van Engelant*: het Nauw van Calais

[1201] zijn voorigh ongheluck, 't welck onder Engellant hem ghebeurt
 [1202] was. Voorts hebben sy haer kursen genomen na de *Canarische*
 [1203] *Eylanden*, ende de hooghten van 20. graden ghekreghen hebbende,
 [1204] zijn met eenen Oostelicken Wint gestadich over een boeght ge-^{12041204/5}
 [1205] seylt voor Wint, tot onder de kust van *West-Indien*, 'twelc voor-
 [1206] waer een landt is als een *Aerts Paradijs*, wiens natuer ende eyghen-^{1206/7}
 [1207] schap alle landen van *Europa* te boven gaet. Want men behoeft
 [1208] Winter noch Somer gheen veranderinghe van kleedinghe, en
 [1209] hoe lochter ghekleedt hoe beter. Wat belanght de Lijftocht van^{12091209/10}
 [1210] eeten ende drincken, die geeft de natuer der aerden ende 't geboom-
 [1211] te soo overvloedich, dat daer veel duysent menschen aff leven: en¹²¹¹
 [1212] wat belanght het Vee, dat is daer ooc met sulcke meenichte, ende
 [1213] van alderley soorten, so datse veel 100 beesten doot gheschooten
 [1214] hebben, alleen om de Vellen, ende lieten 't kostelick vleesch voor de
 [1215] Voghelen; die daer oock so overvloedich zijn, soo dat sy op som-
 [1216] mighe plaetsen ghekomen zijn, daer 't lant so vol eygeren lagh,¹²¹⁶
 [1217] dat sy qualick wisten waer sy haer voeten setten souden. Voor-
 [1218] ders wat belanght het *Metael, als Goudt, Silver, Kooper, ende Edel-*
 [1219] *ghesteente*, die zijn daer oock met overvloet: want hy hadde selfs
 [1220] ter plaetsen gheweest, daer het sant, 't welck sy uyt de Revieren
 [1221] haelden, een vierde-part fijn Gout was. Hy hier van kennis ge-
 [1222] kregghen hebbende, door dien dat hy eertijts wat by een Goudt-¹²²²
 [1223] smidt ghewoont hadde, heeft knaphandich eenen vont bedocht,¹²²³
 [1224] om hem hier wel te versorghen: en al was dit een substantie, de¹²²⁴
 [1225] welcke men niet en konde eeten, so wist hy doch hoe veel dat het
 [1226] selve in zijn landt geacht was.

[1227] Voorts wat Noordelicker gekomen zijnde, ter plaetsen daer
 [1228] sy eertijts vande *Spaenjaerts Paerlen* plachten te handelen, ende wel¹²²⁸
 [1229] wetende dat sy die uyt het diepste der Zee haelden, heeft zijn
 [1230] konst van duycken ende swemmen ghebruyckt, daer-mede hy zijn
 [1231] lijf dickwils ghesalveert hadde, ende also eenige *Paerle-moer Schul-*¹²³¹

- 1204 *gestadich*: voortdurend
 1204/5 *over een boeght geseylt*: dezelfde koers gehouden
 1206/7 *eyghenschap*: bijzondere kenmerken
 1209 *lochter*: luchtiger
 1209/10 *Wat belanght de Lijftocht van eeten ende drincken*: wat het noodzakelijke eten en drinken betreft
 1211 *aff*: van
 1216 *eygeren*: eieren
 1222 *wat*: een tijdje
 1223 *knaphandich*: vlug, dadelijk; *vont*: slimheid
 1224 *hem (...) versorghen*: zich voorzien; *substantie*: stof
 1228 *handelen*: kopen
 1231 *ghesalveert*: gered

[1232] *pen* ghekreghen, ende 't Heylighdom daer uyt gehaelt, sonder luyt
 [1233] te roepen, ende docht 't was al veel rechtvaerdigher goedt, als zijn
 [1234] meesters ghekreghen hadden in 't veroveren van zeker *Spaensche*
 [1235] Schepen, daer hy niet zeer op en smaden, door dien dat hy, gelijc¹²³⁵
 [1236] andere Maets, daer oock wat af hadde. Daer benefens was¹²³⁶
 [1237] hem de ervarentheyt mede gunstich, door dien dat hy op eenen
 [1238] tijdt in Brasilien gevanghen zijnde *Ambergrijs* hadde leeren ken-¹²³⁸
 [1239] nen: 't welc daer de zee, op sommige plaetsen by tijden uytwerpt,¹²³⁹
 [1240] Alsoo dat hy van 't selve *Ambers* ontrent vier pondt so voor ende na¹²⁴⁰
 [1241] vergadert hadde, ende 't pont van desen Dreck wert gheextimeert^{12411241/2}
 [1242] teghen een pondt Gouts.

[1243] Nu den tijdt alsoo verlopen zijnde, dal dese Schepen ha-
 [1244] re ladinghe, ende hy oock sijn Winter-kost vergadert hadde, en
 [1245] wenschten hy anders niet, als met de eerste schepen na *Nederlant*
 [1246] te komen: Daer *GODT* de *Heer* hem moey Weer ende goeden
 [1247] Wint toe gaff, ende is zeer voorspoedich, in December des zel-
 [1248] ven Jaers in *Tessel* ghearriveert, ende alsoo tot *Harlinghen* gesont
 [1249] te lande ghetreden, niet sonder zeer groote vreught, Godt danc-
 [1250] kende van dese voorspoedige reyse, alwaer hy Man ende Maeght¹²⁵⁰
 [1251] ghevraeght heeft na zijn *Wintergroen*, en hoe het met haer mocht
 [1252] zijn. In het laetst verstondt hy datse noch ter plaetsen was,
 [1253] daer hy haer ghelaten hadde, ende datse over dry Maenden van¹²⁵³
 [1254] een jonghe Dochter in den Kraem gheleghen was: Het welck¹²⁵⁴
 [1255] hem zulcke vreught veroorsaecten, dat hy van blydschap op
 [1256] sprongh; doch eer langhe heeft hy het selve in der daedt bevon-
 [1257] den waer te zijn, als het hem gheseydt was. Want soo haest en
 [1258] was hy niet inde Stadt ghekomen, ofte hy hadde van verrens
 [1259] over een pijp zijn Soontjen sien loopen, ende het selve ghewenct¹²⁵⁹
 [1260] zijnde, wiert hem dadelick kennende, ende hem om den Hals
 [1261] vallende, heeft hem ghewillekomt, ende is dadelick naer zijn
 [1262] Moeder ghelopen, ende heeft haer vertelt wie dat te lande ge-
 [1263] komen was. Ick gheve u te bedencken, of sy met uyt ghe-
 [1264] sprayde armen hem omhelsden ofte niet. Hy vindt oock den

- 1235 *smaden*: afgaf
 1236 *daer oock wat af hadde*: daar ook wat van (gekregen) had
 1238 *Ambergrijs*: kostbaar produkt uit de darm van de potvis
 1239 *uytwerpt*: op de kust werpt
 1240 *voor ende na*: telkens
 1241 *desen Dreck*: nl. ambergrijs
 1241/2 *wert gheextimeert teghen*: werd geschat op de waarde van
 1250 *Man ende Maeght*: iedereen
 1253 *over dry Maenden*: drie maanden daarvoor
 1254 *in den Kraem gheleghen was*: bevallen was
 1259 *pijp*: boogbrug

- [1265] ouden Stam noch in eenen sooberen staet, maer vertroosten¹²⁶⁵
 [1266] hem met dry woorden, zegghende: in dese reyse meer verover't te
 [1267] hebben, als zijn schade was, ende soo langhe als het hem wel¹²⁶⁷
 [1268] ginghe, zoude het hem niet qualick gaen; maer belasten alles¹²⁶⁸
 [1269] secreet te houden.
- [1270] Als hy hem wat vervarscht hadde, is hem het avontmael¹²⁷⁰
 [1271] bereydt: naer den eeten verhaelde hy zijn weder-varentheydt,
 [1272] die zeer vreemt was: Voorders met een uytnemende vreught ende
 [1273] blydschap zijn sy na het bedde ghegaen, ja grooter als oyt in¹²⁷³
 [1274] zijn leven: en ick gheloof niet datter oyt blijder paer op den
 [1275] Aerdt-boden met meerder vreught malkanderen omhelst heb-
 [1276] ben: want sy stelden alle voorigh verdriet aen een zijde, ende
 [1277] hadden, hoe wel met zeer groote moeyten, haer selven onderleyt^{1277/78}
 [1278] en versien van alle het geene, daer andere Liefkens voor hadden^{1278/79}
 [1279] te sorghen. Daer beneffens in 't veroveren van een Schip, soo
 [1280] heeft hy een zeecker Kaert ghekreghen in Spaens, daer in alle
 [1281] het Landt van *West-Indien* is afghebeeldt, met alle het gheene
 [1282] datter te sien is, de welcke hy u teghen den Somer sal mede dee-^{1282/83}
 [1283] len.
- [1284] Dan soo het gheviel datter teghen Paesschen wederomme¹²⁸⁴
 [1285] Schepen naer de *INDIEN* voeren, ende datter Vrouwen
 [1286] mede varen, sal onghetwijffelt met Vrou ende Kinderen daer na
 [1287] toe varen: Want hy verklaerden dat het met gheen Monden
 [1288] uyt te spreken was, wat dit landt voor een *Aerdt's Paradijs*
 [1289] is. Niet teghen-staende, sal u alles mede
 [1290] deelen, als gheseydt is.

FINIS.

- 1265 *Stam*: man (nl. de vader van Wintergroen)
 1267 *hem*: nl. Waterbrandt
 1268 *hem*: nl. de oude vader; *qualick*: slecht; *belasten*: gelastte hem
 1270 *vervarscht*: opgefrist
 1273 *grooter*: verwijst naar *vreught ende blydschap*, r. 1272/1273
 1277/78 *haer selven onderleyt en versien*: zichzelf voorzien
 1278/79 *daer andere Liefkens voor hadden te sorghen*: waar andere geliefden voortdurend moeite voor moeten doen (nl. bezit)
 1282/83 *sal mede deelen*: ter beschikking zal stellen
 1284 *Dan soo het gheviel datter*: Maar als het gebeurde dat er

Zakencomentaar

2022 *stelle... Wintergroen:*

De namen Waterbrandt en Wintergroen drukken mogelijk uit dat de liefde van deze twee niet zal doven noch verdorren, of dat zij het onmogelijke waar maken. De tegenstrijdigheid die erin zit, onderstreept tevens de fictionaliteit van de namen. Overigens is *-brand* een normaal laatste deel van mannennamen (vgl. Gerbrand, Sibrand). De naam ‘wintergroen’ werd ook gebruikt voor planten die het hele jaar in blad staan, zodat er ook een zinspelend bedoeld kan zijn op de schoonheid van Joufvrouw Wintergroen die onaangetast blijft, zelfs tijdens de oorlog en terwijl ze verkleed is als man.

23 *Colonel Frenck:*

Over Frenck is weinig bekend. Na de slag bij Stadtlohn (6 augustus 1623) zou hij als kolonel van Brunswijk krijgsgevangen zijn genomen (Brünink, p. 112).

25 *Frederick Paltz-Graef vanden Rhijn:*

Frederik V (1596-1632) was keurvorst van de Palts van 1610 tot 1620 en koning van Bohemen van 1619 tot 1620. Frederik volgde in 1610 zijn vader op als hoofd van de Protestantse Unie (opgericht in 1608). De Boheemse Standen, sinds 1618 in opstand tegen de Habsburgers, weigerden de streng katholieke Ferdinand II als opvolger van keizer Matthias te erkennen en kozen op 26 augustus 1619 Frederik V tot hun koning. Hij werd 4 november 1619 te Praag gekroond. Op 8 november 1620 leed het Boheemse leger op de Witte Berg bij Praag echter een verpletterende nederlaag. Frederik vluchtte naar Den Haag, werd door de keizer in de rijksban gedaan en in 1621 van zijn gebied beroofd. Pas bij de vrede van 1648 kwam het terug aan zijn zoon. (Zie ook de Inleiding p. 39-44.)

1910 *so heeftse... ghestelt:*

Zij die zelfdoding plegen door verdrinking vertonen vaak de merkwaardige neiging hun kleding en/of schoeisel bij de waterkant achter te laten. Deze gewoonte schijnt vandaag de dag op het platteland nog wel voor te komen (Blok, p. 179). Met deze daad wil Wintergroen de indruk wekken dat zij verdronken is.

113 *naar Groeninghen gevaren:*

Alles in de tekst wijst erop dat Wintergroen uit Oost-Friesland afkomstig is. Ze woont dicht bij zee (vgl. r. 109: ‘aflopende Tye’), ze vaart over Groningen naar Leeuwarden (r. 114-115) en het plunderingsverhaal (r. 1123-1171) sluit aan bij wat bekend is over de plundering van

Oost-Friesland door de troepen van Mansveld.

140 *Koninck van Boheemen:*

Frederik V van de Palts (zie de aant. bij 25)

154 *den Keyser:*

Ferdinand II (1578-1637) uit het huis van Habsburg was Duits keizer van 1619-1637. Nog tijdens het leven van de kinderloze keizer Matthias werd hij koning van Bohemen (1617). Hier voerde hij een onverdraagzame katholieke politiek, met als gevolg dat de protestantse Boheemse Standen Frederik V van de Palts tot tegenkoning kozen. Dit was het begin van de dertigjarige oorlog die aanvankelijk gunstig voor de keizer verliep, maar tenslotte voor de Habsburgers zeer nadelig eindigde bij de vrede van 1648.

160 *den Beyer-Vorst van het Westen:*

Hertog Maximiliaan (1573-1652) was sinds 1623 keurvorst van Beieren. Hij was de oprichter en leider van de Katholieke Liga (1609) en had een belangrijk aandeel in de overwinningen op de protestantse vorsten, als gevolg waarvan hij in 1623 zowel de Opper-Palts als de eraan verbonden keurvorstelijke waardigheid verwierf.

161 *den Saxs van het Oosten:*

Prins Johan Georg van Saksen streed mee in dienst van de keizerlijke partij. (Zie ook de Inleiding, p. 40-41.)

166 *den Graef van Mansveldt:*

Peter Ernst II graaf van Mansveld (1580-1626), legeraanvoerder, was een natuurlijke, later gewettigde zoon van graaf Peter Ernst I van Mansveld. Aanvankelijk streed hij voor de keizer tegen de Turken in Hongarije en voor Filips III van Spanje in de Nederlanden. In 1609 gevangen genomen liep hij naar de Protestantse Unie over en vocht na 1610 tegen de Habsburgers. Naar Bohemen gezonden ter ondersteuning van de opstand aldaar veroverde hij Pilsen in 1618. In 1622 trad hij in dienst van de Staten-Generaal en ontzette hij het door Spinola belegerde Bergen op Zoom. Daarna vertrok hij naar Oost-Friesland, waar zijn leger stad en land uitplunderde. Later trad hij in Engelse dienst. Hij was een typische beroepsmilitair; het was hem vooral om geld, macht en roem te doen.

223 *ende is... ghekroopen:*

In *Wonderlicke Avontuer* lezen we dat Wintergroen, vermomd als knecht in dienst van Zipken Bauwkens, samen in één bed slaapt met Waterbrandt die op dat moment de gast is van deze luitenant (r. 213). Bij ons wekt dit gegeven enige verbazing, maar in de zeventiende eeuw keek men er niet raar van op, integendeel. Bezoekers sliepen samen met het echtpaar of moesten met een knecht of dienstmeisje een bed delen. Dit dienstpersoneel moest bij voorkeur van hetzelfde geslacht zijn. We kunnen echter in de zeventiende eeuw, duidelijker dan daarvoor, een ontwikkeling waarnemen die hoogstwaarschijnlijk verband

houdt met het sterk privatiseren van de naaktheid en het sexuele. Een aspect hiervan is het ontstaan van een aparte slaapkamer. Het bed dat eerst in de woonkamer stond, verdwijnt naar een afzonderlijk vertrek. Langzamerhand verliezen de slaapkamer en het bed hun half-openbaar karakter: ze worden aangevoeld als ‘gevaarzone’. Dit zet zich duidelijker door in de achttiende en negentiende eeuw. Wanneer de slaapkamer een privégebied wordt, verdwijnen hieruit de kamerknechten en dienstmeisjes die tevoren gewoonlijk samen met hun heer of dame overnachtten. Er komt een scheiding van bedgenoten. Een ander aspect van deze ontwikkeling is het ontstaan van slaap kledij. Erasmus beschrijft nog hoe men zich in de Duitse herbergen uitende aankleedde in het bijzijn van iedereen, ongeacht de sekse. Vervolgens ging men naakt naar bed. Dit gebruik was zo algemeen dat de persoon die in de zestiende eeuw zijn daghemd in bed aanhield, ervan verdacht werd een ziekte of een lichamelijke misvorming te hebben. Aan de andere kant zien we in de zestiende eeuw het ontstaan van slaap kledij voor vrouwen. Deze luxe echter bleef beperkt tot de toonaangevende standen (Van Ussel, p. 55-59).

202 *menende... naem:*

Waterbrandt denkt hier, terwijl hij de borstjes van Wintergroen betast, dat de ‘boose gheest’ hem in de woestijn gevoerd heeft. Dit slaat op de verzoeking van Jezus in de wildernis van Judea (Math. 4:1-11; Marc. 1:12-13; Luc. 4:1-13). Nadat Jezus veertig dagen gevestigd heeft probeert de duivel hem te verleiden met alle koninkrijken van de wereld. Jezus gaat hier natuurlijk niet op in. De duivel heeft als belangrijkste taak het verleiden van de mens tot het kwaad. Voor alles was de ‘vleeselijke becoringhe’ van hem afkomstig. Hij kon allerlei schijn gestalten aannemen waaronder die van een beeldschone vrouw. Zo kon hij sexuele omgang met mensen hebben. De duivel kon zelfs kinderen verwekken door eerst in de gedaante van een vrouw het sperma van de man te bemachtigen (succubus) en vervolgens in de gedaante van een man met dit sperma een vrouw te bevruchten. De zo ontstane duivelskinderen waren een kwelling voor de mensheid. Dit was Waterbrandt natuurlijk ook bekend en hij maakt gebruik van een beproefde methode om ‘de viand uter helle’ te verjagen; hij slaat een kruis en roept Jezus aan.

204 *Jupiter... andere:*

Alcmena was gehuwd met Amphitryo. Terwijl hij in het buitenland oorlogvoerde, werd zij door Jupiter, die de gedaante van haar echtgenoot had aangenomen, 's nachts bezocht. Hij liet deze nacht twee- of driemaal zo lang duren als een gewone nacht.

415 *Monsieur Tilly:*

Jean t'Serclaes, graaf de Tilly was een Zuidnederlands veldheer (1559-1632) eerst in het Spaanse, later in het keizerlijke leger. In het begin van de dertigjarige oorlog behaalde hij als veldmaarschalk der Katholieke Liga een beslissende overwinning op de protestanten op de Witte Berg (1620). De daarop volgende jaren streed hij succesvol in

het Rijnland en in Noord-Duitsland. Tilly's oprechte overtuiging het ware geloof te dienen bracht hem de bijnaam 'der Heilige im Harnisch'.

Conte de Boucquoy:

De graaf van Bucquoy was een generaal van de legers van keizer Ferdinand van Habsburg. Hij vocht samen met Maximiliaan van Beieren tegen Frederik V in de slag bij de Witte Berg op 8 november 1620, hoewel hij enige dagen daarvoor ernstig gewond was geraakt (Wedgwood, p. 123-126).

427 *al vechtende... wont:*

Het zich in het vaandel winden door de vaandrig gold als een laatste eervolle poging het hem 'toevertrouwde symbool van eenheid en kameraadschap' te verdedigen (Wijn, p. 370).

475 *Moordenaar van zijn eyghen ziel:*

Zelfmoord is door de Christelijke kerk altijd streng veroordeeld. Zij heeft daarin de Pythagoriaans-Platonische traditie gevolgd evenals de opvattingen van kerkvader Augustinus. Het eerste houdt in dat een zelfmoordenaar zondigt tegen het eigendomsrecht; hij mag de post niet verlaten waarop hij door God is aangesteld. Volgens Augustinus staat zelfmoord gelijk aan moord; het gebod 'Gij zult niet doden' is ook op de eigen ziel van toepassing.

Deze argumenten en denkbeelden gelden ook nog in de zeventiende eeuw. Zelfmoord werd gezien als een serieuze misdaad. Jurist Willem de Groot, broer van Hugo, beschouwde zelfmoord zelfs als een dubbele moord: een moordenaar doodt slechts een ander lichaam, een zelfmoordenaar echter doodt tevens zijn eigen ziel. Toch golden in die tijd ook verzachtende omstandigheden, bijvoorbeeld in geval van zelfmoord door een krankzinnige die dus ontoerekeningsvatbaar is.

Daar zelfmoord een halsmisdadigheid was, werd de doodstraf in zijn zwaarst mogelijke vorm opgelegd, namelijk vergezeld van verbeurdverklaring van alle bezittingen. Was de overtreder in het bezit geweest van een gezonde geest, dan werd het lichaam op een hek door de straten gesleept en vervolgens op de terechtstellingsplaats publiekelijk opgehangen aan een staak. Als de rechters een zekere clementie willen verlenen, werd het lichaam terstond begraven onder de galg of op een plaats waar verder niemand werd begraven. In Amsterdam was er een 'Ellendig Kerckhof', een plaats waar misdadigers en niet-krankzinnige zelfmoordenaars werden begraven na hun publieke terechtstelling. Een zekere lankmoedigheid werd betracht door de rechters als een onderzoek had uitgewezen dat de zelfmoordenaar in een staat van krankzinnigheid had gehandeld. In een aantal gevallen werd het de familie toegestaan het lichaam te begraven, waarschijnlijk op een publiek kerkhof, echter uitsluitend in de avonduren, zonder de gebruikelijke godsdienstige rituelen en zonder eerbetoon. Hierbij speelde de maatschappelijke positie van de 'overtreder' een belangrijke rol, evenals de persoonlijke invloed van diens familieleden (Blok 1976, p. 159 e.v.).

498 *den Lantgraef van Turlach:*

Georg Frederik, marktgraaf van Baden-Durlach was een toegewijd calvinist. Op zestigjarige leeftijd bracht hij eind 1621 een leger op de been in dienst van Frederik V. Met dat leger werd hij op 6 mei 1622 verslagen door Tilly en Cordoba, waarna hij de strijd staakte (Wedgwood, p. 151-153).

606 *Vorst Christiaan:*

Christiaan was een jongere broer van de hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel. Op z'n achttiende jaar kreeg hij een belangrijke functie in het bisdom van Halberstadt, maar hij voelde meer voor oorlogvoeren, fel anti-katholiek als hij was. In de herfst van 1621 bracht hij een leger op de been in dienst van Frederik V. Na de slag bij Höchst op 20 juni 1622 tegen Tilly en Cordoba, waarin hij een deel van zijn leger verloor, voegde hij zich bij Mansveld om samen verder op te trekken. Op 29 augustus 1622 raken ze bij Fleurus in slag met Cordoba en winnen. Christiaan raakt in deze slag een arm kwijt (Brünink, p. 52-52). Op 4 oktober 1622 ontzet hij samen met Mansveld Bergen op Zoom. Daarna trekt hij met hem naar Oost-Friesland maar gaat daar al snel weg. Uiteindelijk wordt zijn leger op 6 augustus 1623 bij Stadtlohn vernietigend verslagen (Wedgwood, p. 184-185).

632 *Don Cordua:*

Gonzales de Cordoba was een generaal van het Spaanse Rijnleger die samen met Tilly tegen Mansveld en Baden-Durlach vocht in de slag bij Wimpfen op 6 mei 1622 en tegen Brunswijk in de slag bij Höchst aan de Main op 20 juni 1622. Op 29 augustus 1622 raakte hij bij Fleurus met Mansveld en Van Brunswijk in gevecht en werd verslagen. Na deze veldslag voltooide hij met Tilly de onderwerping van de Palts (Wedgwood, p. 146, 151-157).

~~634~~ *Limbach van Leyden:*

Over hem is niet veel bekend. In de door Van Geelkerck uitgegeven *Oorlogsmemorien* (1623) wordt hij genoemd als aanvoerder van twee regimenten van Christiaan van Brunswijk in de slag bij Fleurus (p. 54). Ook Wassenaar noemt Limbach in die hoedanigheid in zijn *Historisch verhael* uit 1623 (dl. III, fol. 75 r). Brünink noemt Limbach nog als bevelhebber van het in Oost-Friesland door Mansveld veroverde Ems (p. 63).

~~189~~ *dat het... sagen:*

De hovelingen menen hier Venus met haar gezelschap te zien. Hiermee worden bedoeld Venus, de godin van schoonheid en liefde, de beeldschone Adonis, de geliefde van Venus, en haar zoontje Cupido. Dit gevleugelde liefdesgodje schoot met zijn pijl en boog op mensen en goden en maakte hen, wanneer hij ze raakte, hopeloos verliefd.

In de zeventiende eeuw was er veel aandacht voor de klassieke beschaving en ook de verhalen over Cupido stonden in de belangstelling. Aanvankelijk vertaalde en bewerkte men de oorspronkelijke verhalen

over het Venuskind; later springt men vrijer met dit gegeven om en verzint zelf verwickelingen rondom Cupido. ‘Men hield zich met name in kringen rond de Leidse universiteit’, in de formulering van H. de la Fontaine Verwey, ‘bij wijze van gezelschapsspel, bezig met het ontwerpen van tekeningen en gedichten waarin de geest van de Alexandrijnse poëzie leek te herleven. Het speelse minnegodje Cupido was er de held, die in alle mogelijke rollen optrad om de lusten en lasten van de liefde in eindeloze menigvuldigheid te verbeelden’ (*Hermeneus* 47, p. 86). Vooral in de emblemataliteratuur, waarin beeld en tekst worden gecombineerd, speelt Cupido een grote rol. De speelse manier waarop Cupido in dit verhaal ten tonele wordt gevoerd is dus kenmerkend voor de tijd.

Verantwoording van de uitgave

Er is van *Wonderlicke Avontuer* slechts één druk bekend.

De tekst van onze uitgave is gebaseerd op een fotokopie van het exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, signatuur 30 H 4. We hebben deze kopie gecollationeerd met kopieën van drie andere exemplaren, namelijk: Universiteits Bibliotheek Leiden, signatuur 187B4, Koninklijke Bibliotheek, signatuur 300 F 21 en Provinciale Bibliotheek Middelburg, jaartalaanduiding 1624 (pamfletten-catalogus). We hebben daarbij géén varianten aangetroffen.

De gotische letter is vervangen door een romein. De gotische schuine streep is vervangen door een komma; het gotische afbrekingsteken (=) is vervangen door een enkel afbrekingsteken. Woorden in de oorspronkelijke tekst in romein gedrukt, zijn door ons gecursiveerd. In romein gezette leestekens, die niet direct op een woord in romein volgen, zijn echter niet gecursiveerd. De oorspronkelijke paginering is komen te vervallen, evenals de custoden.

De grillige spatiëring van de oorspronkelijke tekst is door ons genormaliseerd. Ondubbelzinnige afkortingen als en , sijn en overdenck , zijn opgelost. De afkorting 'Maj:' (r. 623) is analoog aan r. 606 opgelost als 'Majesteyt'.

De letters VV/W, I/J en U/V zijn genormaliseerd. De VV is in alle gevallen vervangen door een W; de I, J, U, en V zijn aan de hedendaagse spelling aangepast. De twee verschillende gotische s-en worden door ons allebei als s weergegeven. Duidelijke zetfouten zijn verbeterd, terwijl alle overige tekstuele eigenaardigheden, zoals verschillende spelling van hetzelfde woord, merkwaardige hoofdletters, inconsequente wisseling van het lettertype, ongewijzigd overgenomen zijn. Verbeterde zetfouten zijn: regel 82 Rijckom - Rijckdom; r. 140 dan - van; r. 204 ghebruyckt *komma* - ghebruyckt; r. 242 dese *komma* - dese; r. 256 een - en; r. 298 Wintergoen - Wintergroen; r. 300 sy wilde - hy wilde; r. 312 te - de; r. 349 omh-elst - om-helst; r. 469 gaen *punt* - gaen *komma*; r. 527 mas - was; r. 529 de - te; r. 618 deucken - dencken; r. 624 her - het; r. 755 vergheteen - vergheeten; r. 837 hyten - hy ten; r. 865 nachtengheseyldt - nachten gheseyldt; r. 954 eude - ende; r. 1095 Onde - Oude; r. 1142 beschickten - beschicken; r. 1214 om te - om de.

Verantwoording van de illustraties

- 1 Rijksprentenkabinet, Amsterdam.
- 2 Rijksprentenkabinet, Amsterdam.
- 3 Rijksprentenkabinet, Amsterdam.
- 4 Rijksprentenkabinet, Amsterdam.
- 5 Uit: *De alder-ghedenckwaardichste oorlooghs-memorien van het groot wonderiaer anno 1622*. Leiden, 1623.
- 6 Gemeentelijk archief, Dordrecht.
- 7 Uit: *Thronus Cupidinis*. Verzameling van emblemata en gedichten door Gerbrand Adriaensz Bredero e.a. Amsterdam 1968. Facsimile-uitgave naar de derde druk, Amsterdam 1620, blad D1 recto.

Bibliografie

- Ackroyd, P.
1979 *Dressing up, the history of an obsession.* London.
- Apeldoorn, L.J. van
1925 *Geschiedenis van het Nederlandse huwelijksrecht vóór de invoering van de Fransche wetgeving.* Amsterdam.
- Baker, E.A.
1924-67 *The history of the English novel.* 11 vol. London.
- Beek, M. van
1980 *Jacob Cats Houwelijcksfuyck als ingang tot een studie over de huwelijksmoraal in de 17e eeuw.* Doctoraal-scriptie GU. Amsterdam.
- Blok, F.F.
1976 *Caspar Barlaeus, from the correspondance of a melancholic.* Assen.
- Boekenoogen, G.J.
1905 'De Nederlandsche volksboeken', in: *Tijdschrift voor boeken en bibliotheekwezen*, 3, 107-142.
- Bolte, J.
1891 'Ein antwerpener Cluchtboeck von 1576', in: *Tijdschrift voor Ned. taal- en letterkunde* 10, 127-143.
1893 'Beiträge zur Geschichte der erzählenden Litteratur des 16. Jahr-hunderts', in: *Tijdschrift voor Ned. taal- en letterk.* 12, 309-319.
- Boor, H. und R. Newald
1951-... *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart* 1-7 Aufl., München.
- Boxer, Ch.R.
1977 *De Nederlanders in Brazilië 1624-1654.* Alphen a/d Rijn.
- Braekman, W.L.
1972 'Pamphlets in Dutch public libraries, not listed in the short-title catalogue', in: *Quaerendo* 2, 273-277.
- Brink, J. ten
1895-97 *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde.* Amsterdam.
1899-1900 *Romans in proza.* Leiden.
- Broekema, J.
1892 *Catalogus van de pamfletten, tractaten, enz., aanwezig in de provinciale bibliotheek van Zeeland, 1568-1795.* Middelburg
- Bünink, W.
1957 *Der Graf von Mansfeld in Ost-Friesland.* Dissertation Köln.
- Buisman, J. Fzn.
1960 *Populaire prozaschrijvers van 1600-1815. Romans, novellen, verhalen, levensbeschrijvingen, arcadia's, sprookjes. Alphabetische naamlijst.* Amsterdam.

- Debaene, L.A.P.M.
1951 *De Nederlandse volksboeken. Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans, gedrukt tussen 1475 en 1540.* Antwerpen.
- Dekker, R. en L. van de Pol
1980 *Daar was laatst een meisje loos. Nederlandse vrouwen als matrozen en soldaten: een historisch onderzoek.* Baarn.
- Deursen, A.Th. van
1978 *Het kopergeld van de Gouden Eeuw.* Assen.
deel 1: *Het dagelijks brood.*
deel 2: *Volkskultuur.*
- Dronckers, E.
1936 *Catalogus van Nederlandsche en Vlaamsche populaire boeken uit de verzameling van F.G. Waller. Uit de nagelaten gegevens bew. door E. Dronckers.* 's-Gravenhage.
- Epton, N.
1959 *Love and the French.* London.
1960 *Love and the English.* London.
- Fleurbaay, E.
1979 *Ongelijke liefde in de zestiende eeuw. Onderzoek naar een topos in literatuur en beeldende kunst van de 16e eeuw.* Doctoraalscriptie GU Amsterdam.
- Geschiedenis
1948-50 *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden.* Dln. II, III, IV. Onder redactie van F. Baur e.a., 's-Hertogenbosch.
- Goslinga, C.Ch.
1971 *The Dutch in the Caribbean and on the Wild Coast, 1580-1680.* Assen.
- Grimm, H.
1965 *Deutsche Buchdruckerssignete des XVI Jahrhunderts. Geschichte, Sinngehalt und Gestaltung.* Wiesbaden.
- Grootes, E.K.
1982-83 'De bestudering van populaire literatuur uit de zeventiende eeuw', in: *Spektator* 12, 3-24.
- Haks, D.
1982 *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de eeuwse gezinsleven.* Assen.
- Hall, J.
1974 *Dictionary of subjects and symbols in art.* London.
- Henkel, A. und A. Schöne
1976 *Emblemata, Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI und XVII Jahrhunderts.* Stuttgart.
- Heurck, Em.H. van

- 1927 *Voyage autour de ma bibliothèque. Livres populaires et livres d'école flamandes in 4°. Anvers.*
- 1943 *De Vlaamse volksboeken. In het Nederlands vertaald door J. Truyts. Gent.*
- Jonckbloet, W.J.A.
1887-91 *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde. (Deel 2 en 3). Groningen.*

- Knappert, L.
1914
Knuttel, W.P.C.
1889-1920
- Verloving en huwelijk in vroeger dagen.* Amsterdam.
- Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek.* Door W.P.C. Knuttel met aantekeningen en een register der schrijvers voorzien. 1486-1853. 's-Gravenhage. 9 dln.
- Knuvelder, G.P.M.
1980
- Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde.* Deel III. Den Bosch.
- Kruyskamp, C.H.A.
1942
Kuster, W.
1978
- Nederlandsche volksboeken.* Leiden.
- ‘Over het aantrekken van een broek, travestie als literair motief’, in: *Revisor* 5, afl. 5, 50-54.
- Langer, H.
1978
Laslett, P.
1977
- Kulturgeschichte des 30-jährigen Krieges.* Stuttgart.
- Family life and illicit love in earlier generations. Essays in historical sociology.* Cambridge.
- Lever, M.
1981
Linden, F. van der
1979-80
Menkman, W.R.
1948
Muller, F.
1893
- Le roman français au XVII siècle.* Paris.
- De grafische technieken.* De Bilt.
- De West-Indische Compagnie.* Amsterdam.
- Nederlandsche letterkunde. Populaire prozaschrijvers der XVIIe en XVIIIe eeuw.* Amsterdam.
- Nauwelaerts, M.A.
1975
- ‘Opvoeding van meisjes in de 16e eeuw’, in: *Spieghel Historiae* 10, 130-137.
- Nelson, W.
1973
- Fact or fiction. The dilemma of the Renaissance storyteller.* Cambridge (Mass.).
- Netscher, P.M.
1888
- Geschiedenis van de koloniën Essequibo, Demerary en Berbice, van de vestiging der Nederlanders aldaar tot op onzen tijd.* 's-Gravenhage.
- Nicolaes
1972
- Nicolaes van Geelkercken. Een gelders kartograaf uit de zeventiende eeuw.* Zutphen.
- Parker, G.
1979
Parker, G. and A. Parker
1977
Polišensky, J.V.
- Europe in crisis, 1598-1648.* Brighton.
- European soldiers, 1550-1650.* Cambridge.

1971 *The thirty years war.* London.
1978 *War and society in Europe, 1618-1648.* Cambridge.
Reynier, G.
1908 *Le roman sentimental avant l'Astrée.* Paris.

- Ripa, C.
1971 *Iconologia of uytbeeldinghe des verstands*. Introduction Jochen Becker. Soest.
- Roever, Azn. N. de
1890 *Van vrijen en trouwen. Bijdrage tot de geschiedenis van oud-vaderlandsche zeden*. Haarlem.
- Rogge, H.C.
1862-66 *Beschrijvende catalogus der pamfletten-verzameling van de boekerij der Remonstrantsche Kerk te Amsterdam*. Amsterdam.
- Schenkeveld-van der Dussen, M.A.
1974 'Cupido in de Nederlandse letterkunde van de Renaissance', in: *Hermeneus* 47, p. 82-94.
- Schotel, G.D.J.
1874 *Vaderlandsche volksboeken en volksprookjes van de vroegste tijden tot het einde der 18e eeuw*. Haarlem.
1904 *Het Oud-Hollandsch huisgezin der zeventiende eeuw*. Leiden.
- Schulten, C.M.
1968 *Nederlandse expansie in Latijns Amerika, Brazilië 1624-1654*. Bussum.
- Selm, B. van
1987 *Een menighe treffelijcke boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw*. Utrecht.
- Someren, J.F. van
1915-22 *Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht. Pamfletten niet voorkomende in afzonderlijke gedrukte catalogi der verzamelingen in andere openbare Nederlandsche bibliotheken beschreven*. 2 dln. Utrecht.
- Someren, J.F. van
1915 *Pamfletten niet voorkomende in afzonderlijke gedrukte catalogi der verzamelingen in andere openbare Nederlandsche bibliotheken beschreven*. 2 dln. Utrecht.
- Steinberg, S.H.
1977 *The thirty years war and the conflict for European hegemony. 1600-1660*. London.
- Ussel, J.M.W. van
1967 *Sociogenese en evolutie van het probleem der seksuele propaedeuse tussen de 16de en de 18e eeuw, vooral in Frankrijk en Duitsland. Bijdrage tot de studie van de burgerlijke seksuele moraal*. Gent.
- Valvekens, P.E.
1945 *Ons gezinsleven in oude tijden*. Brugge.
- Waller, F.G.

1938

Biografisch woordenboek van Noord-Nederlandse graveurs.
Bewerkt door W.R. Juynboll. 's-Gravenhage.

Wassenaar, Nicolaes

1624

*Historisch verhael aller gedencwaerdiger geschiedenissen,
die in Europa... in Asia... in Africa... in America...
voorgevallen zijn. Beschreven door Nicolaes à Wassenaer.*
Amsterdam, Jan Jansz. (deel V en VI).

- Water
1980 *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest. Zestiende-eeuwse parodieën op gedrukte jaarvoorspellingen.* Tekstuitg. met inl. en comm. door H. van Kampen, H. Pleij e.a., Den Haag.
- Wedgwood, C.V.
1938 *The thirty years war.* London.
- Wijn, J.W.
1935 *Het krijgswezen in den tijd van Prins Maurits.* Utrecht.
- Winkel, J. te
1924 *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde. Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde van de Republiek der Vereenigde Nederlanden.* Dl. II. Haarlem.
- Winter, P.J. van
1978 *De Westindische Compagnie ter kamer stad en lande.* 's-Gravenhage.
- Wulp, J.K. van der
1866-68 *Catalogus van de tractaten, pamfletten, enz. over de geschiedenis van Nederland; aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman.* Bewerkt door J.K. van der Wulp. Amsterdam.